

ДИСКУСИЈА

Бранко Петрановић (*Историографске контроверзе о Југославији*)

Мислим да су три учесника нашег скупа потегли права или кључна питања историографије о 13. јулу и уопште народно-ослободилачком рату и револуцији народа Југославије. Мислим на Милију Станишића, који је у првој реченици рекао да је пољуљана целокупна досадашња историографија о рату и револуцији. Затим, академик Димитрије Вујовић који је говорио о неким манифестацијама 13-јулског устанка које се квалификују као „грешке“, и најзад, мало пре, академик Драгутин Лековић, пледирајући за критичку димензију у прилазу овој великој, глобалној појави савремене историје. Не живимо ли у времену у коме се целокупни систем вредности југословенског друштва који је трајао 50 година — са уважавањем свих промена које је трпео — одједном, преко ноћи радикално мења? Када је реч о друштвено-политичком систему провалиле су неке нове вредности, неки до јуче непознати принципи, звали се они својински или политички плурализам, наступила информативна слобода насупрот дојучерашњим блокадама. Промена основних постулата у друштвено-политичком систему Југославије, и у самој политичко-историјској и филозофској пројекцији збивања уназад, па с тим у вези и креације будућности, не може да се не одрази и на историографију. Често се данас чује да присуствујемо експанзији историографског нихилизма, који се тумачи као покушај потпуне ревизије ранијег историографског стваралаштва. Неки учесници нашег скупа чак су говорили о покушајима да се тзв. победничка историографија замени историографијом снага поражених у прошлом рату. Са мог становишта, као човека укопаног у струци, несумњиво је да постоји императив историографског преиспитивања. Уосталом, савремена историја је ефемерна област, у сваком случају област која има динамичан развој који непрекидно помера сазнајну границу. Промене нашег сазнања не могу да не утичу на друкчије посматрање догађаја из прошлости. Енглези веле да деца никада не виде историју очима својих очева. Мада је то разумљиво за сваког из струке, ипак не значи да се даје виза за тоталну историографску негацију свега што је било, како великих догађаја који су се збили, тако и покушаја историографске обраде тих догађаја. Мислим да се основ-

но мерило разграничења састоји у следећем: све оно што је фактографски тачно и прецизно утврђено, целокупна реконструкција која је тачно изведена, остаје трајно да живи. У историјској методологији од вајкада се разликује историјска и историографска чињеница. Историјска чињеница је трајна и непроменљива, независно од промена у ходу историје, али историографска чињеница не мора бити идентична са историјском чињеницом. Историографске чињенице могу доживљавати и доживљаваће промене.

Међутим, у вези са критиком прошлости о чему су говорили уважени претходници додао бих још нешто. Блиско ми је гледиште академика Лековића, али његовом размишљању (о промашајима, неким кривим проценама, илузијама, несразмерним односима између примењених средстава и добијених резултата) унео бих једну претпоставку за размишљање у оквиру процеса преиспитивања или стручне валоризације нашег века или бар ове друге половине која је протекла у знаку комунистичке владавине. Реч је о појавама које се тек са завршетком епохе, са наступањем последица у пуној светлости сагледавају, што не значи да оне нису постојале у време почетка историјске радње. Оне су такође постојале, биле део историјског процеса, али у то време нису биле довољно видљиве, рељефније исказане, па ако хоћете и развијене, иако су у себи садржавале неке деформативне појаве или дегенеративне процесе, носиле обележја касније конституисаног система. Готово да је немогуће ван тзв. социјалистичких држава наћи сличну појаву у савременој историји да један систем живи и развија се без парламентарне, политичке и стручне контроле. Те „скривене“ појаве у оно време, не морају бити микро појаве, па оне то и нису, али оне једноставно нису увиђане или су превиђане када се стварала или писала историја.

Друго питање, на које је скренуо пажњу генерал Станишић, мислим да је такође једно од кључних питања југословенске историографије данас, нарочито у Србији и Словенији, у српском свету уопште, а тиче се егзистенцијалног мотива. Да ли је у име егзистенцијалних разлога требало сачекати одсудни тренутак и затим деловати против окупатора када рат буде приведен крају, започне инвазија западних савезника или победоносно наступање совјетских трупа у југоисточној Европи. Ту стратегију, у име одбране биолошког бића српског народа, применио је антиокупаторски четнички покрет. При томе је полазио од тога да српски народ има морални капитал 27. марта, владу и краља у емиграцији, да је фактички део светске антифашистичке коалиције, а његови главни национални супарници обликовану монстр државу у лицу НДХ која је у рату са силама светског антифашистичког савеза. Црпли су и историјско искуство Топличког устанка из 1917. године, када се Српска Врховна команда држала става да не треба дизати масовне устанке у позадини пре него српске трупе — у заједници са савезничким снагама Франша Депереа — крену у побједничку офанзиву према северу. У питању је, видимо, једна стратегија која може бити и добро замиш-

љена, али је она статична и не води рачуна о другим субјектима на историјској сцени. Творци те тезе о „чекању“, „уздржавању“, „атантизму“ се љуте у току рата на комунисте, као и историчари присталице схватања о егзистенцијалном императиву, питајући се зашто су се појавили, деловали, кварили „идеалну стратегију“ четничког покрета који се декларисао као антифашистички покрет. За мене је у питању типичан антиисторијски резон. Оба покрета — четнички и комунистичко-партизански су антиокупаторске оријентације, али један са дефанзивном, а други са офанзивном стратегијом. Скоро истовремено су се појавили на сцени Србије. Комунистички субјект носи у својој стратегији концепцију социјалне револуције, а други — четнички очувања постојећег status quo. Они не могу да нађу modus vivendi. И то без обзира на тактичке концесије које чини један или други, бар до разлаза у јесен 1941. године. Дакле, пре четничке колаборације. Назвао сам 1982—3. четнички покрет покретом „антифашистичке декларације“. Један наш колега назвао га је нешто друкчије — „покретом антифашистичког дефетизма“. Увео сам појам „антифашистичке декларације“ у историографију, јер се није друкчије могло објаснити антифашистичко понашање низа политичких и војних личности у догађајима од 27. марта. Мој колега Јанко Плетерски користио је за те снаге појам „неофашистичке“. Сем већ изнетог, додајмо да је први човјек четничког покрета ушао јануара 1942. у владу која је била чланица коалиције Уједињених народа. Покрет, ео ipso, припада светском антифашистичком покрету, независно од његовог понашања на интерној ратној позорници. У вези с дискусијом младог колеге Шерба Растодера неопходно је рашчланити спољнополитичке претпоставке антифашистичког испољавања и истовремено друкчијег одређења четника према друштвено-политичком систему. Са тог последњег аспекта не може се говорити о антифашистичкој суштини четничког покрета, дакле у супстанцијалном идеолошко-политичком смислу речи. Зар није у питању војнички покрет, покрет монархистичке оријентације, покрет који брани социјални и политички status quo, архаичан и конзервативан у односу на сутрашња решења?

У вези са егзистенцијалним фактором, намерно сам поменуо генерала Бора Коморовског, заправо команданта Националне армије Пољске, и вођу варшавског устанка у лето 1944. године, због одговарајуће компарације. На том страном примеру може се лепо видети како снаге пролондонске оријентације у Пољској више него лако жртвују 200.000 људи, само да би преузеле власт пре доласка Црвене армије и на тај начин изазвали кризу у односима између чланица коалиције Уједињених народа. Видимо како је лако ризиковати на стотине хиљада људи — и поред егзистенцијалне стратегије у рату — како би се постигли одговарајући политички циљеви.

Ето једног од кључних питања у југословенској историографији о коме теку расправе последњих година. Један део наших колега сматра да су егзистенцијални а не идеолошки елементи упливисали поделу ових покрета и почетак грађанског рата. У четничком виђењу комунисти су били узурпатори, људи који кваре добре стратешке замисли других, доводе у питање биолошку супстанцу српског народа, људи који су, на крају крајева, странци, који не припадају органском ткиву српског народа. Мислим да је то заиста идеолошки приступ и неприхватљиво тумачење. У име разбијања ранијих идеолошких заблуда, као да желимо конституисати нове идеолошке заблуде. Моје је становиште да су се та два покрета појавила као антиокупаторска, готово истовремено, да им је поприште Србија, где су се маја 1941. нашли и Јосип Броз и Дража Михаиловић. И један и други нису одлучили да се боре у НДХ, где је један до маја 1941. живео, а други у априлском расулу дочекао капитулацију на територији која је проглашена за НДХ. Друкчији приступ изгледа ми као силовање историје, вид њене идеологизације и апологетике, коју неки називају „титоистичком историографијом“, а сада се сусрећемо са новим заокретом у циљу стварања нове идеолошке шеме.

Друга шема се тиче такође једног кључног догађаја — уједињења 1918. године. Јутрос сам говорио о томе зашто су Србија и Црна Гора ушле у Краљевину СХС 1918. године, зашто су жртвовале своју државност за Југославију. Црна Гора, разуме се, преко Србије. Има схватања у историографији да је то једна вјештачка интерполација историје, вид неприродног тока. Ламентира се како је изгубљено 70 година а данас се треба враћати старим токовима историјског развитка. Колико познајем материју, мислим да Србија није имала другог избора и воље 1918. године. Притискале су силе Антанте (наравно балансирајући са Италијом истовремено), а на другој страни у фронту победника није било старе словенске заштитнице Србије — Русије, која се од 1917. налазила у хаосу револуције. Србија је, њено политичко и војно вођство заправо, сматрала да је — сабирањем — готово свих Срба под заједничким државним кровом — на најбоље могући начин решено српско питање, отворено још далеке 1804. године.

Део колега се пита: зашто Срби нису отворили своје национално питање до 1939. године. Сматрам да га нису отворили зато што би морали отворити национално питање свих других. Стога је и примењена теза о тзв. етничком унитаризму. Та теза има своју међународну функцију у првом светском рату. Ако се ствара систем националних држава на рушевинама вишенационалне Аустро-Угарске и других царстава оне се морају представљати

као етнички јединствене државе. Формула народног јединства искоришћена је чак као облик унутрашњег уређења новостворене државе. Срби нису ништа урадили у оквиру Југославије на својој интеграцији. Тек када је створен *corpus separatum* у виду Бановине Хрватске онда су и Срби били принуђени да се замисле над својим националним питањем. Отворили су га и у времену у коме живимо. Отварање српског националног питања налазимо 1941. у капиталном четничком документу (Никшићком, Видовданском) програму Стевана Мољевића у виду захтева за националним омеђивањем, као једном од облика националне интеграције у условима рата и окупације, геноцида над српским народом. Као што је познато тај програм наишао је на дијаметрално друкчији национални програм комуниста у форми партизанског југословенства.

Милосав Бабовић (*О новом оцјењивању устанка 1941. г. и питању: је ли се могао избјећи грађански рат*)

У сваком поновном оцјењивању већ утврђених истина мора се поставити питање: *ко су судије*. Имам утисак да се многи наши историчари, који се баве овом проблематиком, још увијек нису ослободили линеарног метода мишљења: као што је некада била „линија“ да се од НОБ-а и свих активности Комунистичке партије Југославије ствара *икона*, тако се сада све претвара у апокриф.

Каква је права сврха преоцјењивања? Ново оцјењивање може се вршити само на основу нове суме информација; сада ће свакако бити информација далеко више, јер се отварају архиви, који нису били доступни и на основу тих информација и података треба вршити ново оцјењивање оних истина које смо до сада имали. Никако другачије.

Међутим, ја нисам хтио о томе да говорим, хтио сам да говорим побуђен другим питањем. Наиме, друг Милија Станишић поставио је питање: *да ли је сукоб партизана и четника био неминован?* У контексту овог питања од користи је навести примјер Пољске. У пољском народу је такође дошло до велике диобе. Створене су двије армија — *армија људова* од јединица пољске војске које су пред инвазијом њемачког Вермахта прешле на територију Совјетског Савеза, и *армија крајова*, која је створена на територији Пољске. Када се термин *армија крајова* преведе, то је *отаџбинска* армија или армија у отаџбини; према томе она би могла одговорати формацији наше четничке *војске у отаџбини*. Друга компонента која их чини сличним, је то што је она била под директном командом избјегличке владе у Лондону. Дакле, она би отприлике била пандан нашем четничком

покрету. Армија Људова је уз концепт ослободилачког програма, имала и извјесну компоненту социјалистичке оријентације. Важно је, међутим, констатовати, у контексту питања генерала Станишића, да између ове двије армије није било конфликта, већ су блиско сарађивале у програму борбе против Њемаца. Зашто је то код Пољака било могуће? Прво примјећујем у армији Људовој формацијску функцију свештеника четног, батаљонског итд. То свједочи да је католичка свијест била врло присутна код руководећег кадра. Имамо врло танак слој комуниста; рецимо, ни будући маршал Пољске, Роља Жимерски, није био комуниста, био је официр, али је касније постао члан Радничке партије. Дакле, и једном и другом армијом углавном су руководили људи код којих је национални и конфесионални интерес далеко јачи од идеолошког. Према томе, они су могли да питање будућег уређења Пољске одгоде до завршетка рата. Тако је и било. Код нас то, мислим, није било могуће, јер је сам генерал Станишић, позивајући се на Милована Ђиласа, рекао да је Комунистичка партија Југославије у програм ослободилачке борбе укључила и компоненту борбе против старог друштвеног система, значи борбу за друго друштвено уређење и то је кључно питање на коме је дошло до наше диобе на четнике и партизане.

О ставовима академика Лековића и проф. Петрановића

Мени се чини да је у ревалоризацији и интензивирању критичке позиције у односу на 13-јулски устанак, друг Лековић допустио недопустиву методолошку грешку. Наиме, он је у размислању о Тринаестојулском устанку 1941. увео аргументе као што су: послеријатне привилегије руководства, насилни откуп, Голи оток, који доиста нису ни у каквој вези са самим устанком. Према томе, такве методе треба избјегавати, јер се на основу таквих критичких постулата не може донијети објективна оцјена о 13-јулском устанку.

Колега Петрановић је поставио питање: није ли давање европске димензије нашем устанку резултат наше самофасцинације. Тога код неких аутора може бити. Навео бих, међутим, податак који говори да о Тринаестојулском устанку не мислимо тако само ми него и други. Прије низ година је Жискар д'Естен, предсједник Француске републике, позвао Сартра и предложио му да на другом каналу француске телевизије говори о једном датуму револуционарне историје Европе XX века. И Сартр је одабрао 13-јулски устанак црногорског народа, као најфрапантнији и највеличанственији тренутак револуционарне историје Европе XX вијека!

Поводом одлуке о застави у записнику Народноослободилачког одбора у Беранама

Академик Димо Вујовић је поставио питање и о тачки о југословенској застави у одлукама Народноослободилачког одбора у Беранама. Ја сам тада био студент прве године, учествовао сам у борби и блиско познавао људе из Одбора, посебно Радивоја Боричића, који је био секретар Народног одбора. Мислим да је ову тачку Записника најприродније објаснити чињеницом што у Васојевићима није било федералиста као политичке снаге. Чак није било њиховог утицаја у Андријевичком срезу, који је улазио у састав Краљевине Црне Горе, поготово их није било у Беранском, до 1912. године под турском влашћу. Према томе, југословенска оријентација била је природна. Ако схватите да је у том Националном одбору био предсједник прота Александар Бојовић, или активан члан учитељ Тома Јоксимовић, који се прије 1912. године борио у Комитским четама по Македонији и Метохији, онда је јасно да његова оријентација није могла бити ни федералистичка ни комунистичка него је морала бити југословенска.

Најзад, слушајући излагање мог бившег комесара Бошка Брајовића, сазнао сам нешто о чему раније нијесам размишљао. Наиме, како се са аспекта међународног права може размишљати о 13-јулском устанку. Па сумирајући оно што су генерал М. Станишић, комесар славне IV пролетерске црногорске бригаде, и друг Бошко Брајовић, комесар друге пролетерске дивизије, схватам какве је кадрове руководилаца та армија имала и није никако чудо што је револуција довела до побједоносног краја, и како је тужно до каквог смо биједног стања сада дошли.

Димитрије Димо Вујовић (О термину да су четници покрет антифашистичке декларације)

Ја бих сада рекао пар ријечи само о једном питању, на што ме је подстакao друг Петрановић. Ради се о питању одребене терминологије којом се изражава карактер појединих покрета код нас током другог свјетског рата. Ријеч је о оним терминима који се односе на четнички покрет, као што су: антиокупаторски покрет, покрет антифашистичке декларације и слично. Када се ти термини употребљавају, чини ми се да треба одредити вријеме на које се они односе, да ли на читаво вријеме рата, или само за почетак рата. Ми сви знамо ону познату истину да о људима не судимо на основу онога што они о себи мисле. Тако се ни о покретима не суди према ономе што они о себи мисле и кажу, како се декларацију. Ја сам у свом уводном излагању изнио неке методолошке проблеме изучавања 13-јулског устанка и НОБ-а и чини ми се да су поједини реферати, углавном, потврдили и продубили оно што сам говорио. Поред осталог

тамо сам рекао да је оно што се дешавало у Југославији дио другог свјетског рата, који је био рат антихитлеровске и антифашистичке коалиције противу сила Осовине, па сам с обзиром на то, када се ради о партизанима и другим покретима у Југославији устврдио да је питање свих питања: колико је који од тих покрета доприносио борби антихитлеровске коалиције противу сила Осовине, колико је ко, током рата, пуцао у Италијане и Њемце. Капиталност тог питања не може оспорити чињеница што се током рата код нас одвијао и један револуционарни процес, који је могао утицати на то колико ће ко пуцати у окупатора и кога ће себи, у борби за власт, тражити за савезника. Онај ко је у тој борби одабрао себи за савезника окупатора, објективно је постао његова војска у борби противу антифашистичке коалиције. У Црној Гори то су били четници, који током читавог рата на тлу Црне Горе нијесу опалили ни један мстак у италијанског и њемачког окупатора. О држању и карактеру четничког покрета у Црној Гори најбоље говори чињеница што је тај покрет, у личности Павла Ђуришића, одликовао Адолф Хитлер највећим њемачким војним одликовањем — Гвозденим крстом. Да ли је то Хитлер урадио због антифашизма, антиокупаторства и српског патриотизма Павла Ђуришића и црногорских четника, или због доприноса који су својом борбом учинили окупатору. Чак су и савезнички обавјештајци, који су крстарили по Југославији, и који су, иначе, били велики идеолошки противници партизана, јер су на њиховом челу били комунисти, поступајући прагматично и одговарајући на оно основно питање другог свјетског рата на нашем тлу, јављали својим централама да на тлу Југославије у Италијане и Њемце пуцају партизани, а да четници са њима сарађују у борби против партизана. Имајући у виду те чињенице питам: да ли се четнички покрет може назвати антифашистички, без обзира што се он као такав декларисао и што је 1941. године пар мјесеци у Западној Србији сарађивао са партизанима у борби противу окупатора, да би ускоро противу њих заједно са Њемцима повео жестоку борбу. У Црној Гори четнички покрет се јавља када је већ тај покрет у западној Србији направио свој судбоносни заокрет.¹ Он се у Црној Гори и организује управо уз помоћ италијанског окупатора и ни у једном тренутку није изневјерио наде и повјерење окупатора, што му је и признато Хитлеровим Гвозденим крстом. Све су то црногорски четници радили са знањем и под руководством Драже Михаиловића, који се дуго времена налазио у Липову, на око 6 километара од Колашина, гдје је било сједиште Павла Ђуришића кога је ради, инспекције његових трупа и његовог рада, посјећивао италијански гувернер Црне Горе, генерал Пирцио Бироли. Ту се налазио и злогласни четнички затвор. Зато на карактер четничког покрета, послије њиховог разлаза са партизанима и престанка да се боре против окупатора, па све до краја рата, не може утицати ни чињеница што је Дража Михаиловић био члан емигрантске владе која је била номинално у антифашистичкој коалицији. О карактеру тог покрета може се судити само на основу одговора на оно питање, које

сам окарактерисао као питање свих питања: колико је ко допринио борби против сила Осовине? Ко је, за вријеме рата на тлу Југославије, везао око 40 непријатељских дивизија? Да ли су то били партизани или четници? Чињеница је да су се партизани тукли противу окупатора, а четници са њим сарађивали, зато се не могу ни квалификовати, када је цио рат у питању, као антифашистички покрет. Па ни термин да су четници покрет антифашистичке декларације није прихватљив, јер он ствара збрку, замагљује стварне процесе на тлу Југославије. За историчара и историјску науку није важно како су се четници декларисали и како би се понашали у некој другачијој историјској ситуацији. Важно је што су радили у датим историјским околностима. Дакле, не можемо судити о неком покрету према томе како се декларише, него како ради.

Павле Мијовић (*Устанак није још научно верификован*)
(Резиме)

Наш скуп је одступио од научне теме. Више се истичу успјеси Тринаестојулског устанка од неуспјеха, а има и некоректних констатација. Једна је генерала Станишића који вели да је први елаборирао тај догађај као први устанак у поробљеној Европи (то је рекао италијански министар спољних послова гроф Ђано, одмах након устанка). Ријеч је о устанку читавог народа, а не о „побуни“ (Петрановић). Друга је необјективна оцјена предаје комуниста у Црмници, за што, сматрам, сноси одговорност Мјесни комитет, а не комунисти. Црмнички устанак није „лијева грешка“, него је то низ практичних акција мјесних и других руководстава послје Устанка. Ја сам, на примјер, писмом упућеним Мјесном комитету, критиковао намјеру да се предамо (због чега сам кажњен укором). Секретар Комитета није писмо саопштио скупу на Паштровској гори.

Зоран Лакић (*Нека питања политике револуционарног субјекта*)

Желим да се укључим у дискусију о неким значајним историјским питањима која су, иначе, третирана у поднесеним саопштењима.

Генерал Милија Станишић се дуже времена бави проучавањем процеса покренутих 13-тојулским устанком. Није ријеч само о војничкој димензији; она је највише изучавана и о њој се највише писало. Генерал Станишић се успјешно бави националним, социјалним, политичким, класним и другим компонентама 13-то јулског устанка. Он је не само увео у историографију, већ подробно и аргументовано објаснио зашто је 13-тојулски устанак феномен II свјетског рата. Мислим да нико као он није тако дубоко зашао у анализу ових суптилних садржаја.

Саопштење др Душана Ичевића третира такође једно суптилно питање, које се сматрало врло опасним за научну елаборацију. Националним питањем у Црној Гори бавило се мало истраживача. Изашле су до сада двије књиге (С. Брковић и Б. Јовановић) и биле дочекане ријечима осуде и са једне и са друге стране. Истина, и академик Д. Вујовић објавио је књигу о црногорском националном питању која је у ствари зборник његових већ објављених текстова од којих само неки анализирају ову за науку доста деликатну материју.

Др Душан Ичевић наводи у свом саопштењу да је већ 18. 07. 1941. године формирана Врховна команда *националноослободилачких* трупа у Црној Гори. Акцентиран је, дакле, национални моменат — већ на почетку борбе у врховном руководству Црне Горе. Ја сам се истраживачки бавио овим питањем — и нијесам запазио да је тај национални моменат извучен на свим подручјима Црне Горе. Напротив. Код органа власти имамо читаву панораму имена, негдје је он национални одбор, негдје је народни одбор, негдје је националноослободилачки одбор, негдје је револуционарно вијеће. Дакле, и ови подаци говоре да није било подједнако присутна, тако да кажем, самосвијест о националном бићу на читавом подручју Црне Горе. Па се поставља питање, с тим у вези, ко у руководству народноослободилачког покрета у Црној Гори инсистира више, а ко мање на националној одредници. Мени не изгледа, у ствари, да је руководство јединствено ни на савезном — југословенском нивоу, нити на нивоу покрајинског комитета. Зато се поставља питање: ко су ти појединци који шаљу директиве у име руководства? Ових дана имао сам прилику да разговарам са М. Ђиласом — који је именовао 3—4 човјека, који наступају у име ЦК КПЈ. Ко у Покрајинском комитету доноси те и такве директиве? — одмах се поставља ново питање.

Ако слиједимо хронологију — видјећемо да се од Столица — 26. септембра 1941. године опет мијења одредница — национално у ослободилачко, па се покрајинска или земаљска, у ствари републичка руководства називају — главни штаб народноослободилачких одреда. Када је у питању Црна Гора, крајем рата 1944/45. године — поново долази до трансформације, али овога пута народноослободилачког у национално. Мислим на дебат у приликом усвајања Устава НР Црне Горе. У том Уставу Црне Горе, том предлогу Устава Црне Горе била је истакнута, у грви мах, класна компонента. Међутим, у Скупштини која је усвајала устав, иду национални амандмани. Они који су правили предлог тога Устава, по мени, представљају једну струју, а они који дају националне амандмане — представљају другу струју. На жалост нијесам утврдио ко су носиоци тих струја. Овдје се и данас чуло мишљење да је М. Ђилас формирао црногорску нацију. Ја сам питао Ђиласа, формулисао сам питање овако како га овдје излажем; он није чекао да га питам, већ је рекао да са тим нема везе. Дакле, није он носилац тог националног заокрета у Уставу као завршном чину.

Слична је ситуација ако вршимо анализу лијевих грешака. Због лијевих грешака се мијења Покрајински комитет код нас, али код формирања новог покрајинског комитета, један број људи из старог се узима, а један број се заобилази. Које су то снаге које се заобилазе, у овом смислу, и које су то снаге којима се даје повјерење? Све ово наводим да бих извео закључак, да мени изгледа, да не постоји јединствен став ни у руководству ЦК КПЈ о овако суптилним питањима, нити у руководству Црне Горе.

И на крају желио бих да кажем нешто у вези са саопштењем, у ствари писмом академика Влада Стругара.

То писмо ме је подсетило на недавни наступ Добрице Ћосића, прије два-три дана на округлом столу у Београду. У том јавном наступу он нам нуди песимизам, у погледу Југославије. Академик Вlado Стругар, нећу рећи да нуди разочарење, али можда је то писмо израз једног разочарења. О том емотивном стању два наша велика списатеља, ја размишљам и на следећи начин. Размишљам о функцији историографије да научне истине учини популарним и тако приступачним ширем аудиторijуму, да их учини функционалним. Ми у историографији убијеђујемо оне који су убијеђени за неке историјске истине, а они други остају потпуно по страни. Колико је, постављам питање, наших књига преведено на језике југословенских народа, колико је наших књига преведено на словеначки, македонски, албански, мађарски језик итд. Ми чак на нашем језику имамо само једну књигу о Тринаестојулском устанку коју је написао Батрић Јовановић, а прошло је 50 година од тог догађаја.

Мислим да је тај однос историје као догађања и историографије као осмишљавања, негдје запео и због неких баналности, а за мене су баналност немање средстава да се нешто из наше историографије преведе на језике наших народа, или да се направе књиге о оваквим датумима какав је 13. јул.

Речено је нешто овдје и о реквизицији у рату. Мислим да реквизицију треба ставити у контекст глобалне економске политике у читавом народноослободилачком рату. Настоји се да се економски терет рата равноправно распореди на сав народ. У том смислу се праве реквизиције. Имамо нпр. по 3—4 реквизиције у једном селу, а у другом је немамо. Зато што се процјењује да је ово село економски јаче. Знамо добро ту документацију. Имате табеле и табеларне прегледе који би могли бити узор у нашој данашњој статистици, ма колико је она узапредовала у погледу сабирања и презентације података. Ако би се то изанализирало морало би се доћи до закључка да је то била интенција економске политике равномјерног распореда терета на све слојеве друштва. Било је вјероватно и злоупотреба на локалном подручју из оног чистог црногорског ината у смислу: ја сам у реквизицији, и ја ћу Марку разрезати више него што он може дати. Мислим, то не умањује једну општу оријентацију о функцији реквизиције у току рата.

И на крају још нешто, нећу да подгријавам ватру, али мени се чини да смо ми отворили питање разлаза једног и другог покрета па смо се онда накалемили на питање колаборације и кад она почиње. Разлаз почиње прије колаборације и ми смо јасно рекли зашто долази до разлаза. Постоје два покрета који теже различитим циљевима и они морају доћи до разлаза, логично. Комунисти су се даном свога конституисања 1919. године, определијели за непомирљиву класну борбу, за освајање власти. Зато су их власти ставиле ван закона 1921. године. Зар то није био прави разлаз тих снага које се 1941. године конституишу у два антагонистичка покрета од којих један тежи обнови старе, а други конституисању нове Југославије?

Драгутин Лековић (*О неподударности циљева и средстава устанка*)

Желим да одговорим на критику који ми је упутито колега Бабовић. Било би много боље да је он иступио са више стручности и са мање смелости. Друго, било би такође боље да је више размислио да ли се примедба о методолошкој слабости може тако олако упутити филозофу коме је основна делатност теорија метода и научна методологија. И најзад, било би много боље да је он, пре него што је критиковао моје гледиште, пажљиво саслушао шта у тексту пише. Ја ћу бити слободан да вам текст прочитам. „Четврто што у устанку треба критиковати је *неподударност* средстава и циљева приликом припремања, извођења, трајања, па и завршетка устанка. Можда би правилније било рећи *противречност* средстава и циљева устанка. Та противречност састојала се у томе што је платформа устанка била антифашистичка, тј. општенародна, општенародне борбе против фашизма, дакле, битно демократска и хуманистичка платформа, а средства су често била крајње нехумана или чак антихумана. То показују сумњичења и жигосања оних који се нису брзо одређивали за устанак и нарочито бруталне ликвидације угледних личности као потенцијалних непријатеља пре самог устанка“. Као што се види, критика је директно упућена устанку и мислим да је она непобитна. Ја не користим оно што се после устанка десило да бих критиковао устанак, како ми то колега Бабовић приговара, него, напротив, кажем да то што се најпре десило у устанку, десило се после, у току рата, пред крај рата, па и после рата. Дакле, ја сам акценат ставио на одређену слабост устанка, а ради илустрације и допуне додао да се то десило и пред крај, па и после рата, и у том склопу сам као конкретне примере навео поступке према кулацима, Голи оток, и др, што је, мислим, методолошки легитимно, а историјски сасвим непобитно.

Душан Ичевић

Због рационалности времена скратио сам образложење свог саопштења. Поводом приговора на оно што сам рекао, хтио бих да кажем да сам углавном завршио студију о црногорској нацији, која ће, надам се, бити штампана, па ће бити прилике за опсежније расправе. Сада бих хтио да кажем да сам покушао да утврдим основне одлике Тринаестојулског устанка, које се у историјској вертикали ослободилачких борби могу сублимисати као врста националне самосвојности и потврде националног идентитета Црногораца. Но, пошто је приговорено да ли је то баш тако омеђено од 1937. до 1943. године, односно да се у документима тога времена не помиње црногорско национално питање, како је формулисао др Јован Бојовић, хтио бих да кажем да о томе има доста исказа, нарочито у Комунистичкој партији Југославије.

Истина, у почетку се о Црногорцима говори у економском и социјалном значењу, да би касније били третирани и као посебан национални индивидуалитет.

Први пут се изричито, како наводи др Душан Лукач у својој књизи „Југословенски раднички покрет и национално питање 1918—1941.“, о Црногорцима као народу почиње говорити 1931. године. Тада се у писму ЦК КПЈ априла 1931. године члановима у Црној Гори говори о Црногорцима као народу, који се позива да се супротстави денационализацији Црногораца и настојањима монархије „да претопа Црногорце у новосковано југословенство, које служи милитаризацији и српској буржоазији“.

Друго, у тзв. Титовом писму за Србију из 1936. године наводи се да хрватски, словеначки, српски, македонски и црногорски народ треба да се на демократски начин изјасне како желе да уреде своје међусобне односе у државној заједници итд. Значи, изједначили су се набројани народи. Можемо сада да вршимо текстуалну анализу појма народ, али је таква терминологија све доскора била у употреби. И Устав СФРЈ спомиње само народе, а не нације.

Треће, у документу Пете земаљске конференције 1940. године се у оквиру борбе угњетених народа и националних мањина Југославије издваја борба за равноправност и самоодребење црногорског народа; да не дужим с текстом који се тамо налази.

Четврто, црногорска омладина се 1939. године супротставила пропаганди црногорских сепаратиста о независној Црној Гори. У свом прогласу црногорском народу из средине 1939. године она се бори за очување независности Југославије, пошто се црногорски народ тако бори за своја права, а у њој, Црна Гора може да буде равноправна и живи слободним националним животом.

Пето, Мајско саветовање КПЈ 1941. године ставља у задатак комунистима да „... мобилишу црногорски народ против италијанских окупатора, да воде борбу против покушаја успостављања некакве династије слободољубивом црногорском народу“, да не дужим, пошто знате шта је тамо записано.

Шесто, мишљење је Милије Станишића, који се свим тим свестрано бавио, да су богата и жива слободарска традиција и снажно национално осјећање одиграли веома значајну улогу у 13-јулском устанку.

Наравно, ми се можемо спорити око свега тога, али је ово документација која може бити основа за коректан разговор. Надам се да није дошло дотле да историја не постоји, него само историчари који пишу историју по научној савјести, или по свом нахођењу, или тренутној конјунктури.

Бранко Петрановић *(Упоредна анализа има за претпоставку исту јединицу мере)*

Колега Бабовић је с правом реаговао, с обзиром да сам прекорачио време. Није, међутим, у праву да држим предавање, јер стручњаку није тешко уочити да говорим о основним проблемима и највећим контраверзама југословенске историографије, о којима људи у струци воде расправе путем књига, чланака и на научним скуповима. Цео век сам провео у струци и на оваквим скуповима, па ми није непознато да је прекорачење недозвољено. Мени је жао што и сада у овој интервенцији морам прекорачити време, будући прозван од 2—3 учесника, а и одлазим, тако да не могу учествовати у завршном делу скупа. Ако ми се то прекорачење овог пута не буде толерисало не желим говорити.

Колега Бабовићу, мислим да нема већег ризика и за људе који се баве струком, од коришћења аналогија или улажења у најсуптилнија питања упоредних анализа. За то, ипак, треба познавати изворе и феноменолошке појаве различитих покрета који се упоређују, па и многе друге елементе опште и националне историје. Армију крајову можемо да упоређујемо са четничким покретом само у једној општој одредници — тзв. атантистичке стратегије. Што је код Пољака формулисано у ставу „Пушка к ноzi“, код нас је исказано у схватању да треба устати онда када савезничке трупе буду у Бечу, Софији, Будимпешти. Пазите, то је најопштија одредница компарације. У Пољској нема грађанског рата. Католичка црква у Пољској је била патриотска снага за разлику од Католичке цркве у нас. Битно је да Пољска није имала колаборацију за разлику од Југославије, која је, мислим, била шампион што се тиче колаборације у прошлом рату. Југославија има масовну основу револуције, али и масовни контрареволуционарни (колаборационистички) пандан. Пољска КП је распуштена 1939—1942. године. Смемо ли у случају Пољске занемарити велико антируско расположење. У периоду 1939—1941, па и касније — неколико месеци после уласка Совјетског Савеза у рат — све до преоријентације владе Владислава Сикорског владала је теза о тзв. социјалном империјализму Црвене армије. У случају прозападних влада на Острву такву антисовјетску политику попут пољске владе није спроводила ни

једна друга емигрантска влада, бар не отворено. Погледајте чак и четничку документацију, све тамо до половине 1942. (до тзв. левих скретања), па можете видети да ни четници не инкриминишу СССР (Русију) као болшевичку. Југославија је маргинална земља за Велику Британију и СССР, бар до јесени 1942, за разлику од Пољске. И то је једна од значајних демаркација. Пољска је у центру међународне пажње у врху савезничке коалиције. Ради постизања хармоније између великих, обуздавају се њихови експоненти у земљи: Армија крајова и Армија лудова.

Друго питање у коме се разилазим с Вама, колега Бабовићу, везано је за апсолутизацију детабуисања извора и проналажења нових извора. Неспорно, без тога нема историје, али ни без размисања сазнајних граница помоћу извора нових и анализе старих. Сазнајне границе одребене су протеком једне епохе, наступањем последица. Поред историографске верификације постоји и верификација историје као тока. Пре две-три године, када смо у Новом Саду расправљали о револуцијама 18—20. века, стали смо на гледиште да нема историографске обраде револуције док она не доживи пораз.

Део истраживачких остварења која су коректно спроведена наставиће да важе у стручној сфери, али ће и много тога морати да се мења. Трагедија југословенске револуције је у томе што она нема дело које би је надживело. Енглеска револуција је оставила за собом друштвено-економски однос, оставила је технолошку револуцију, прокрчила путеве једном новом систему производње. Француска револуција је у политичкој сфери оставила документе који трају до данас. Декларација о праву грађанина је надживела револуцију, а Грађански законик регулише својинске и облигационе односе до нашег времена. Као највеће дело југословенске револуције могла се узети федерација чије распадање доживљавамо данас.

Не бих се сложио са колегом З. Лакићем да велики ствараоци (било да је у питању Владо Стругар или Добрица Ћосић) немају право да буду песимисти, јер наша ситуација је таква да не заслужује борбени оптимизам или ружичасто представљање наше садашњости или будућности.

Нови сазнајни елементи, оличени у завршним резултатима једног процеса, али и са онима који помажу откривању деформативних појава у самом бићу покрета, а нису раније испитивани, били занемарени или их једноставно нисмо уочавали. Још пре десетак година упутио сам (на позив) писмо Комисији за историју ЦК СК Црне Горе у ком сам заступао гледиште да док се не обради феномен секташтва у комунистичком покрету нећемо моћи разумети многе друге појаве. Посебно не можемо разумети оно што називамо левим грешкама; не можемо разумети преговоре Немаца и представника НОП-а који су такође лева, класна аберација искоришћена од окупаторске силе, једнако као што и друга окупаторска сила — Италија — користи четнички покрет у своје сврхе; не можемо разумети ни појаве *post festum*, када су владајуће снаге победиле и институционализова-

ле своју власт, што се изразило у виду манифестација о којима је говорио академик Лековић.

Око националног питања које је такође било покренуто, мислим да нема спора око документа из 1941. године. Реч је о пар докумената које сви познајемо; они су евидентирани и коришћени. Али постоји проблем обликовања Југославије у визији Комунистичке партије Југославије. Постоји једна прагматична процена: када, којим путем и с којим темпом, на који начин, те када ће то бити гласно речено и институционализовано? Југословенски комунисти су градили федерацију на принципу равнотеже, јер је Југославија само на тој основи могла да преживи. И та равнотежа је испала на штету српског народа. Комунисти стварају националне компартије у оквиру јединственог организма КПЈ, али недоследно остварују тај принцип. Комунистичка партија све то формулише у својој интерној кореспонденцији, све се то износи пред уским партијским круговима, па и објављује, али таква политика — да је јасно и недвосмислено исказана — не би била прихваћена у српском народу. КПЈ не разграничава тзв. српски простор чак ни 1943. године, са становишта крајњег обликовања југословенске федерације, јер води рачуна о прагматичним мерилима целисходности. Још није добијена битка за Србију која представља кључну земљу Југославије. Мислим кључну са становишта међународне стране збивања, са становишта закона броја, са становишта територијалне распрострањености српског народа у Југославији, са становишта српске већине у јединицама НОВЈ. И стога вођство КПЈ није могло, нити смело због међународних момената и поменутог интерног фактора, да употреби квалификацију федерације све до јесени 1943. године.

У наше време обнавља се интерес за суштину тзв. стратегије ћутања или заборава. Поставља се питање зашто комунисти, када су изгубили битку у Србији и Црној Гори, после катастрофалних промашаја у источним деловима Југославије, нису реаговали на геноцид извршен над српским живљем у НДХ. Мислим, да су комунисти 1942. отворили ово питање у свој његовој анти-српској суштини, морали би ризиковати НОП као југословенски подухват, своју националну политику, па и Југославију за чију су се обнову борили. НОП се морао попуњавати снагама свих народа и људима разних вера, чим се нашао у западним деловима Југославије. Али, зашто то питање геноцида није покренуто 1945. године, када је Југославија имала јачи међународни положај него прва југословенска држава 1918, када се у Сан Франциску појавила као оснивач ОУН, имала уговорне односе са СССР-ом, најјачом силом коалиције, и када је доживела међународно признање у оквиру рата који је још текао, што је без преседана у историји револуција?

Усташе нису могле организовати геноцид над милионом Срба 1941—1945, а да иза њих није стајао институционални си-

стем Католичке цркве, и да иза њих није био део Хрватске сељачке странке са Влатком Мачеком.

Колега Бабовићу, у тој најужој верзији ми бисмо врло брзо и за час расправили ствари. Тринаестојулски устанак није независна појава, него је део југословенске револуције и ми без тога не можемо разговарати о њој. Ми смо данас себи дозволили да идемо у европске компарације те појаве, а по Вашем захтеву и по примењеној редукцији требало би да одступимо од тога, да посматрамо само део југословенске политике и војне феноменологије. Ја нисам спреман на прихватање таквог метода.

Поводом једног питања академика Вујовића дугујем ближе одређење. Непрекидно употребљавам појам „покрет антиокупаторске акције“, офанзивне стратегије од првог дана, која се доследно примењује, а у оквиру те стратегије КПЈ води се рат у рату, као елемент грађанског рата, а на другој страни користим за четнике синтагму покрет „антифашистичке декларације“. Не кажем да је тај покрет антифашистички него покрет антифашистичке декларације, који се само декларише као такав. Већ сам рекао да он није антифашистички у супстанцијалном смислу речи, у идеолошко-политичком значењу, у односу на поредак демократије, у односу на само биће друштвеног система. Према томе, он се декларише као антифашистички покрет са становишта прихватања емигрантске владе и свог међународног протектора у кругу Коалиције Уједињених народа. Не заборавимо да је Југославија призната кроз стару Југославију, кроз стари субјект у међународним односима.

Четници су, мада се код нас о томе мало писало, више него мало, покрет отпора који се сукобио са народноослободилачким покретом пре колаборације. До сукоба је дошло на тлу западне Србије у јесен 1941. године. До тада је четнички покрет учествовао у антиокупаторским акцијама у Србији. Од јесени 1941. четници не изводе војне акције већег стила, ако изузмемо спорадичне активности које се помињу на основу најновије британске грађе (и увелико преувеличавају), иако је стручно важно да су те акције после италијанске капитулације обелодањене на основу ратних дневника британских мисија СОЕ. Има их и у завршној фази рата, као што је колега помињао, мислим на Лукачевићеве акције у Херцеговини у јесен 1944. године. Из тога произилази да је стратегија Михаиловића као дефанзивна, дефетистичка, стратегија статична, непроменљива, доживела тежак пораз. Она је до одређене тачке остваривана под протекторатом Велике Британије, која је 1943—1944. изневерила свог штићеника. Мање га је изневерила због тога што се није тукао са окупатором, а далеко пре зато што више није могао бити кохезивни фактор Југославије. За разлику од Михаиловићевог, народноослободилачки покрет је био конзеквентно југословенски. Промене до којих је дошло на четничком конгресу у селу Ба, јануара 1944. биле су бледа и неуспела реплика на Друго заседање АВНОЈ-а.

Милосав Бабовић (Одговор Бранку Петрановићу)

Прво, на основу оног што смо чули, не можемо стећи гачан увид у којој су мјери реферати о 13-јулском устанку освијетлили историјски феномен. То ћемо моћи тек кад се реферати у цјелини објаве, тј. на основу зборника. Друго, ја нисам узео ријеч да се такмичим са историчарима по степену знања о европским снагама које су учествовале на једној и другој страни у другом свјетском рату, него само у контексту постављеног питања генерала Милије Станишића: је ли било могуће избјећи грађански рат између четника и партизана? Покушавајући да докажем да је у Пољској то било могуће због тога што су преовладавали други програми и циљеви, а код нас то није било могуће, јер је постало примарно питање власти и питање друштвеног уређења. Оно у чему се не могу сложити са професором Петрановићем је његов суд да „југословенска револуција нема своје дело“. То није тачно. Прије свега да не идемо даље од Црне Горе. Ја памтим вријеме кад је у мом селу било три студента: попова ћерка, син најбогатијег сељака и син чиновника среског начелства, који је оставио пензију и омогућио сину студије. А у годинама социјалистичке власти имали смо из истог села — 67 студената. Зашто? Зато што је социјалистичка власт дала стипендије.

Године 1939. путовао сам за Билећу преко Црне Горе, па сам видио како је изгледала Подгорица. Није било честитог пута. Погледајте сада Црну Гору! Поред свих грешака и недостатака система, она је изменила лик; ријешена су многа питања; погледајте њене градове; погледајте ниво образовања; па она је у постреволуционарном периоду добила универзитет и чак и *академију наука!* Да није било револуције, за коју ви кажете да „нема своје дело“ не би било ни овог *симпозијума у којему и Ви и ја учествујемо*. Дакле, *дјело постоји*, али ни једна револуција у цјелости свој програм није остварила. Ни паролa француске револуције: *egalité, fraternité, liberté*, није остварена, па се Достојевски у своје вријеме подсмјавао и писао: даје ли револуција сваком милион? Наравно, не даје. Је ли човјек без милиона раван оном са милионом? Наравно, није. Шта је остало од једнакости? — ништа! Дакле, једном ријечју, ми не апологиремо револуцију у свему, али не можемо ићи ни у такву крајност као ви да југословенска револуција нема своје дјело. Има. Ваше мишљење је утолико неприхватљивије, што сте прије коју годину мислили другачије: писали сте *Историје КПЈ са хвалоспјевима!*

Одговор академику Лековићу

Ја, друже Лековићу, део текста који сте ви сада прочитали у потпуности подржавам. Међутим, ви нисте у праву ште сте хтјели поново да за све грешке које су се десиле послије одређеног периода *наћете зачетке у устанку*. То није могуће дока-

зати! Никаквих привилегија није било. Рецимо, у *Дневнику Драгојла Дудића* пише: „Кажу, имали смо обилату вечеру. Ја не могу да судим: до мене није стигло“. А он је био комесар Радевачке чете. Овдје сједи свједок, комесар дивизије Бошко Брајовић. Он зна да је комесар био увијек *последњи на казану*. Дуги низ година, значи није било никаквих привилегија, а то што је послје било привилегија немојте везивати за устанак. Ви кажете да је обрачун на Голом отоку имао коријене у ликвидацији петоклонаша итд. Ту постоје битне разлике: у рату су убијани људи под оптужбом да су дефетистички дјеловали, да су били против оружаног устанка, да су били декларисани противници револуције. *Голи оток* је трагични обрачун са комунистима који нијесу противници револуције! Према томе, то је друга грешка. И трећа, ви говорите о премоћи идеологизације у устанку. Ни то није тачно. Ја сам тај устанак лично доживио — жандарми са Полице заједно са нама иду у освајање Берана. Каснији четнички војвода Павле Ђуришић газио је са нама Лим у нападу на град. Дакле, диобе су наступиле касније, а у устанку тога није било.

Бранко Петрановић (*Катастрофални слом југословенске револуције*)

Интервенција академика Вешовића заиста нема везе са послом историчара залажењем у личну сферу. Мени је жао што то морам да кажем, али ми ништа друго не преостаје. Да ли је неко колебљив или непоколебљив — у струци је везано за опус, за целовито дело, за развојни пут и стално размицање граница сазнања. Посвећивање струци је истовремено неуморно трагање за истином. Битно мерило за сваког посленика у овој области јесте: да ли коректно ради на изворима или не, те да ли гради аргументацију у складу са оним сумама знања која се из дана у дан шире. У таквом прилазу не раздваја се стручни и морални захтев. Историчар који се бави облашћу савремене историје мора знати да „трку“ између нових сазнања и покушаја њихове обраде неумитно губи, коликогод био радно активан. За последњих десет година дошли смо до више извора и друге грабе документалистичког карактера него за свих претходних четрдесет. Ми смо сваког дана под ударом изазова нових извора и студија. Сва та динамика утицала је на бројне полемичке реплике које сам имао последња четврт века, са нашим и страним историчарима, око питања методологије, карактера Југославије, револуције, националног и других питања.

Објашњавање револуције зависи од извора и нових сазнања одређених протеком времена и историјским салдом. Колега Бабовић апострофира нека питања из моје дискусије. Рекао сам да је највеће дело југословенских комуниста доживело пораз, мислећи на федерацију. Да је национална политика КПЈ/СКЈ доживела пораз заиста не желим никог да убеђујем, јер је то

исувише видљив резултат. Процес њеног растакања траје ево пуних 30 година. Нема тога ко тај процес не може пратити независно од претходних знања и стручне оријентације. Питање има своју генезу, своје манифестације, кадровске сече, масовне националистичке покрете, једном речју бродоломе, чији смо сви сведоци.

Сваки нови друштвени покрет који се појави на историјској сцени процењује се са становишта његове животворности и резултата. Рекли смо да свака револуција има дело, које је надживљује или у процесу дегенерације нестаје. Данас је јасно свакоме да највеће дело југословенских комуниста није преживело епоху у којој су владали комунисти. Што се тиче самог напретка, чиме бих завршио са мерилима вредновања једног система, коришћењем коректног категоријалног апарата, историјски гледано су мерила економске ефикасности, мерила политичких слобода и мерила социјалне правде. Посматрајмо наш развој последњих 30—40 година уз примену ових мерила, која су научно релевантна, универзална, те самим тим не могу важити од Васојевића до Црмнице и од Црмнице до Васојевића, налазећи се у светској научној номенклатури. Вреднујмо историјски процес кроз призму изнетих мерила. У нашем случају се и голим оком види дубина пораза. Но, лаичко виђење наредних година требало би заменити стручном анализом.

Драгутин Лековић (*Детерминизам и специфичности*)

Бићу врло кратак. Мислим да сваки феномен, па и наш устанак и нашу борбу у целини, треба посматрати у процесу развитка. Истина је да нашу борбу у првобитној фази карактерише један ригорозни егалитаризам. Међутим, развојем борбе почиње одређено диференцирање, мање или веће, у зависности од околности, од средине, ступња културног нивоа бораца и др. То је диференцирање постепено попримило вид одређеног привилеговања руководиоца и командног кадра. То се не може негирати, јер смо ми — борци, а затим и као руководиоци кроз то прошли и били његови живи сведоци. Поред тога, инсистирање на ригорозном егалитаризму и солидарности бораца саставља НОБ-а није оправдано јер оно не користи ни историји, ни науци, ни савремености.

Исто тако, касније, у процесу изградње новог друштва дошло је до одређених појава које су неспојиве са првобитном етиком и кодексом револуције, и та ствар је неоспорна. Међутим, ја те послератне деформације нисам изводио неким строгим детерминизмом из несагласности циља и средстава у самом рату, јер је такав детерминизам научно неодржив. Ја сам само дао један глобални осврт на цело раздобље с циљем да покажем да су се грешке и противречности, које су се испољиле у устанку, испољиле и у току борбе, пред крај борбе, као, нажалост, и 1948. године, али ове касније нисам непосредно изводио из оних првих,

јер су оне специфичне. Ту специфичности искључују ригорозни општи детерминизам, као и непосредно извођење појединачног из општег.

Ја ни у ком случају нисам изједначавао поступке према колаборационистима и слугама окупатора и поступке према информбиривцима, јер су настали у различитим условима и јер су то сасвим различите ствари. Ја сам то само узимао као примере за илустрацију основне тезе о нарушавању јединства циљева и средстава, што је свакако допустиво.

Ђуро Вујовић (*О неким акцентима из реферата и дискусија везаних за народноослободилачку борбу*)

Желим да нешто кажем поводом неких ставова и акцената из данашњих реферата и дискусија везаних за тринаестојулски устанак и народноослободилачку борбу у цјелини. У свим институцијама референата и дискутаната изнијета је као општа констатација да је тринаестојулски устанак у Црној Гори дјело читавог црногорског народа. То је, наравно, тачно, али је тачно и то да је организатор устанка била Комунистичка партија Југославије, што се у новије вријеме понекад не истиче довољно или се прећуткује, па се чак и негира. Оспоравање водеће улоге КПЈ у устанку ваннаучне је природе, и на научним скуповима и текстовима из историје НОР-а који претендују на научност не треба прихватати лажне дилеме а поготово не фалсификате.

Без обзира на кризу у коју је запао јулски устанак, народноослободилачки покрет у Црној Гори је брзо поново почео да јача и до краја 1941. године развио је доста широку војну и политичку организацију. Борба против окупатора, под вођством КПЈ, отпочела је у исто вријеме и у Србији, Босни, Хрватској, Словенији и другим крајевима Југославије. Насупрот народноослободилачком покрету налазио се окупатор и доста бројне снаге квислинга: усташа, недичеваца, словеначке Бијеле гарде и др. Мимо тога, као антифашистички, био је четнички покрет Драже Михаиловића, који је рано почео да настаје, такорећи од прољећа 1941. године, и који се у почетку држао мање-више по страни и доста аутономно. У односу на борбу против окупатора овај покрет је испољавао резерве па и неслагање и изјашњавао се за политику „чекања“. Међутим, како су се догађаји све брже развијали у корист народноослободилачког покрета, и четнички покрет се, хтио не хтио, морао ближе и јасније одредити према том покрету, а тиме и дефинисати свој однос према окупатору, јер је тај однос постао основни друштвени однос у земљи. Шта је четнички покрет могао да уради и како да се понесе у датој ситуацији? Пред њим су се отварале три могућности: 1) могао је да настоји да се договори или нагоди са партизанима о заједничкој борби против окупатора путем евентуалне диобе власти и команде или на други начин; 2) могао је да поведе борбу против окупатора независно од народноослободилачког покрета уколико би то

цијенио реалистичним и војнички и политички сврсисходним; и 3) могао је да се супротстави народноослободилачком покрету и покуша да комунисте као водећу снагу тог покрета скине са војне и политичке сцене, па да потом води политику онако како је сматрао да му је најпрофитабилније и доведе ствар до краја према већ глобално замишљеној концепцији.

У одсудном тренутку четнички покрет се определијелио за последњу од наведене три алтернативе, једину која је била погрешна и која с антифашизмом није имала везе. Будући да у датом тренутку није био за борбу против окупатора и да на платформи народноослободилачке борбе из класних и идеолошких разлога није хтио да прихвати сарадњу са комунистима ни у каквој варијанти (мада је преговарао са њима из тактичких разлога и да би добио у времену), четнички покрет се одлучио на борбу против народноослободилачког покрета. Пошто је рачунао да сам не може изаћи на крај са њим, одлучио је да се то покуша остварити уз помоћ окупатора. Духовни вођа те идеје је био нико други до вођа југословенских четника Дража Михаиловић, који је преговарао с Титом о наводном постизању споразума о сарадњи у исто вријеме док је успостављао контакте с њемачким окупатором. Тако је он већ у августу 1941. године посредно, преко Милана Недића, ступио у сарадњу с Њемцима, у октобру исте године састао се са њемачким пуковником у селу Дивцима, а у новембру, у јеку тзв. прве непријатељске офанзиве у западној Србији, четничке јединице су у борби против снага народноослободилачког покрета ступиле отворено у сарадњу са њемачким окупатором. Сарадња четника са њемачким и италијанским окупатором, и поред неких каснијих подозрења од стране Њемаца, настављена је у разним варијантама све до краја рата (у прво вријеме, до капитулације Италије септембра 1943, више са италијанским окупатором, а касније, без много проблема, са њемачким окупатором).

Како се десило да четнички покрет такорећи на почетку народноослободилачког рата пређе границу антифашизма и ступи у колаборацију с непријатељима? Четничко вођство је, нема сумње, мислило да ће уз помоћ њемачке војне силе брзо ликвидирати партизане, па да ће се затим на одговарајући начин дистанцирати од окупатора, препустити се неким својим припремама и декларативном антифашизму и на крају, кад то оцијени погодним, највјероватније крајем рата, ступити у борбу против окупатора, да би коначно преузело власт при ослобођењу и осигурало пресудну улогу у стварању нове државе. Таква замисао не само што је била с моралног гледишта нечиста, него се брзо показала и нереална. Народноослободилачки покрет се показао врло динамичан и живав. Без обзира на све тешкоће и кризе кроз које је пролазио, он је објективно ишао ка све већем успону, нарочито у другој половини рата. Главни разлог за то лежао је у његовом ослободилачком карактеру, у борбеном сврставању тог покрета на страни снага које су се бориле против фашизма, што је значило на страни снага које су добиле рат. При таквом

развоју четнички покрет је из ситуације да му сарадња са окупатором буде само средство или једно од средстава за остварење стратешког циља дошао у ситуацију да му та сарадња буде основна ствар и да у њој гледа и тражи спас за свој опстанак. То је ишло толико далеко да су од тог покрета морали да дижу руке сви, па и њихови патрони који су га држали у иностранству, прије свега британска и југословенска емигрантска влада. Четницима није остало ништа ни од декларативног антифашизма. Они су практично били и до краја остали само продужена рука окупатора.

То су историјске чињенице које се морају уважавати без обзира на то шта ко данас политички мисли или жели, јесу ли комунисти на власти или не, хоће ли сјутра бити итд.

На крају нешто о неким компарацијама. Четнички покрет је настао као национални покрет великосрпске оријентације, чији је програм у току рата доживљавао извјесне трансформације: И настанак и политичка концепција тог покрета имају објашњење у постојању реалних друштвених и политичких снага и односа у земљи. И то би било све у реду да се тај покрет колаборацијом са непријатељем није преобратио у нешто што се изједначава са националном издајом. Данашње неке политичке странке имају програме сличне програму који су имали четници Драже Михаиловића, што није за посебно чуђење у вишестраначком систему, али је за чуђење да се неке од тих странака желе препознати и представити као насљеднице четничког покрета, који хвале и уздижу, нарочито његовог вођу — Михаиловића. То је већ несхватљиво, јер значи протезирање националне издаје. Ако би таква појава захватила шири мах, то би означило наше дубље национално посртање.

Димитрије Димо Вујовић

С обзиром на то да нам није остало још много времена за рад, ја се сада уздржавам од дискусије, али изјављујем да ћу приложити писмено излагање о саопштењу др А. Драшковића.

Димитрије Димо Вујовић *(Да ли је мишљење А. Драшковића о четницима и партизанима „критичко суђење, по мјерилима савјести, памети, аргумената и истине“?)*

Мој садашњи иступ биће посвећен само раду проф. др Александра Драшковића „Етички, историјски и идеолошки постулати црногорског устаништва 1941“, који је овдје прочитао. Када сам писао моје уводно излагање које сам саопштио на почетку овог скупа, управо сам имао у виду радове какав је овај — проф. Драшковића. Зато, осврћући се на тај рад, нећу понављати оно

што сам рекао у уводном излагању, али бих молио да се има у виду и тај мој текст, јер ћу, тамо изнесене опште судове и констатације, у овом осврту поткријепити и илустровати конкретним примјерима из Драшковићевог рада. Тако ово моје излагање представља допуну оном претходном и са њим чини једну цјелину.

То што Драшковић износи у свом раду није „критичко суђење, по мјерилима савјести, памети, аргумената и истине“, како он каже, него управо неаргументовано оспоравање свега што је партизанско, и узношење свега онога што је на овим просторима било антипартизанско уз претходно неколико датих комплимената 13-јулском устанку.

Аутор каже да су тековине „узноситог борбеног идеализма“ Црногораца — „несрећне тековине“. Зашто? Нијесу негативно-сти које су се појављивале и развијале у послеријатном периоду „тековине узноситог борбеног идеализма онога времена“. Зашто те негативноности не би биле тековине једног другог периода и односа који су у њему створени и који су управо негирање и издаја „борбеног идеализма оног времена?“ Методолошки је неприхватљиво и немогуће Драшковићево закључивање.

За аутора, пуковник Бајо Станишић, мајор Ђорђе Лашић и капетан (није мајор) Павле Ђуришић, који су у договору с италијанским војним гувернером Црне Горе, генералом Пирцијем Биролијем, правили планове да са оружјем добијеним од Италијана заједнички воде борбу против партизана, нијесу издајници. Неће, ваљда, бити да је Павле Ђуришић добио од Хитлера гвоздени крст, због свог српског патриотизма, а не због услуга које је чинио ратним напорима фашистичких и окупаторских сила Осовине, Италији и Њемачкој. Питам се шта би Драшковић, и слични аутори, рекли да је којим случајем неки од партизанских команданата добио од Хитлера такво одликовање. Да ли је Драшковићево закључивање резултат „критичког суда по мјерилима савјести, памети, аргумената и истине“?

Питам Драшковића: зашто су пуковник Бајо Станишић, Павле Ђуришић, Ђорђе Лашић и неки други официри, били далековидији и стручнији да изведу закључке о „бесперспективности војничког исхода започете ратне авантуре“ и „како све то може завршити“, од рецимо, такође пуковника Сава Оровића и неколико десетака других официра (Арсо Јовановић, Велимир Терзић, Јово Вукотић, Перо Ђетковић, Љубо Вучковић, Божо Лазаревић, Михаило Анђелић, Мирко Крцић, Никица Велимир и Владимир Волођа Кнежевићи, Веко Булатовић, Милован Шарановић и многи други (које нема потребе набрајати) који су као партизани погинули или као партизани истрајали до краја рата, док је оне прве њихова „далековидност“ одвела у четнике, које су наоружали и хранили Италијани и Њемци и одредили им ратне задатке у борби против партизана. Гдје је „далековидност“ одвела те људе до директно у издају, тако да послје 13-

-јулског устанка, у току читавог рата, нијесу испалили ни један метак противу Њемаца и Италијана, него су се раме уз раме са њима и за њих борили и, природно, доживјели њихову судбину — били војнички, политички и морално поражени. Уосталом, историјска пракса је указала на то да ли је „војнички исход започете ратне авантуре” био „бесперспективан” и ко је у вези с тим био далековидији. Једни су завршили као издајници и сарадници окупатора, а други на челу једне од најјачих војски антихитлеровске коалиције.

Није тачна тврдња „да је КПЈ све до свог оснивања 1919. године па све тамо негде до иза 1935. свим својим силама радила на деструкцији те ‚великосрпске версајске творевине’, пактирајући у томе науку разарања сопствене државе чак и са Павелићевим усташама”. Очигледно аутор слабо познаје чињенице о догађајима о којима изриче такве безрезервне оцјене. Подсјетићу да су комунисти, посебно у Црној Гори били међу најватренијим борцима за уједињење и стварање Југославије. Познато је да су чак организовали и своје посебне војне јединице за борбу противу одметника, противника уједињења, како је то радио Марко Машановић у Ријеци Црнојевића. О свему томе постоје и документа, која су више пута објављивана.

Очигледна је и тенденција повезивања, у овом контексту, комуниста са Павелићевим усташама. Прије свега о томе нема аутентичних докумената, ако се као такав не рачуна један полицијски фалсификат. Но, без обзира на то треба подсјетити да у вишепартијским системима, често, у борби противу режима, сарађују странке потпуно различитих оријентација, понекада чак и крајња левница и крајња десница. Уосталом, зашто аутор поистовјећује режим са државом? Зашто, према њему, борба противу режима значи исто што и борба противу државе?

Када је већ о међуратном периоду ријеч, подсјетио бих да су се у то вријеме формирали савези српских и југословенских грађанских странака са разним сепаратистима, ако им је то налагао моментални политички интерес. Никола Пашић је сарађивао са Јованом Пламенцем, познатим сепаратистом и предсједником црногорске емигрантске владе. Чак га је био предвицио за предсједника Обласног одбора Народне радикалне странке за Црну Гору, надајући се да ће помоћу њега сузбити утицај црногорских федералиста.

Познати су, такође, контакти Народне радикалне странке Николе Пашића са хрватским франковцима, каснијим усташама, у периоду од 1922. до 1925. године. Радикали су, на примјер, финансирали предизборну кампању франковцима 1925. године, с циљем да ослабе свог главног противника у Хрватској-ХРСС (Хрватску републиканску сељачку странку). О свему томе постоје документи, а о томе се у нашој историографији и писало. Па ипак, и поред свега тога, ја не бих могао оптужити Николу Пашића да је био за разур државе, без обзира што сматрам да политички морал Радикалне и других грађанских странака није

био њихова јака страна. Питам се: шта би тек наш аутор рекао за комунисте да су они нешто слично радили?

Чак и данас дијаметрално супротне политичке снаге остварују споразуме ради борбе противу странака које су на власти. То се догађа и у Србији, и у Црној Гори. Познато је да један дио оних снага које су у јануару 1989. године рушиле људе на власти данас сарађују управо са тим истим људима, а стварају заједнички фронт и са црногорским сепаратистима.

Научник, који се уз то стално позива на потребу објективног, на изворима заснованог изучавања, како то ради Драшковић, дужан је да боље познаје изворе и литературу о проблемима о којима пише и да се издигне изнад нивоа жуте штампе и оних који пишу искључиво за потребе одређене дневне политике.

Није јасно на основу чега Драшковић негира ону Титову тврдњу о „дуковима који су слушали комунисте“. Иако стоји ауторова тврдња о борбености и патриотизму Црногораца, чињеница је, ипак, да су комунисти“ додатно подстицали борбену мотивацију црногорских брђана“. То се не може негирати чињеницом што је касније, неправедно наравно, више причано о храбрости погинулих комуниста него оних других.

Да ли у књигама увијек пише да је КП била „безгрешна“ и зашто аутор наопаку политику многих комуниста из последњег периода доводи у везу са 13-јулским устанком?

Није тачна ауторова тврдња да Французи током петогодишњег робовања нијесу противу Њемаца испалили ни једну устаничку пушку.

Пошто, према аутору, све што долази од комуниста, мора бити негативно, то је негативна и неприхватљива Титова изјава: „Нашу судбину морамо везати за судбину Совјетског Савеза... Што буде са њима нека буде и са нама“. Зар је то први пут 1941. године да су се Црногорци дизали на оружје на позив Руса? Чинили су то често и то у условима који су били и тежи него они 13. јула 1941. године. То је било, по правилу, тако све од оног позива Петра Великог Црногорцима са почетка 18. вијека. Црногорци су се дизали на оружје и на позив Млечића. Изгледа да је аутор заборавио да су Црногорци 1941. године урадили оно што су много пута раније радили. Очигледно, према њему, комунисти морају увијек бити грешни, а никада у праву.

Да би оправдао своју тврдњу да је 13-јулски устанак, односно позив комуниста на борбу, само авантура или смишљена намјера да се на тај начин уништава српски народ, он тврди да устанком није постигнут војни еквивалент поднесеним жртвама. Зато и он оправдава оклијевање Драже Михаиловића да ступи у борбу противу окупатора, познатом теоријом о „егзистенцијалним интересима народа“. У вези с војним успјесима 13-јулског устанка многи реферати поднесени и на овом скупу управо доказују да је окупатору 13-јулским устанком задат је-

дан од највећих, не само војних него и политичких пораза, који је доживио у 1941. години.

Није тачна тврдња да КПЈ није приступила организацији устаничких акција на српским просторима НДХ. Зар аутор не зна гдје се налази Срб, мјесто гдје су комунисти отпочели устанак у Хрватској? Зар аутор не зна за партизанско ратовање у Крајини, Банији, Кордуну и Славонији, управо, на подручјима гдје су живјели Срби? Зар је аутор заборавио Босну и Херцеговину, које су, такође, биле у саставу НДХ? Дакле, истина је супротна од онога што аутор каже, јер је народноослободилачка борба у Хрватској била најразвијенија управо на оним подручјима на којима су живјели Срби, као и то да су огромну већину партизанских јединица у Хрватској сачињавали баш Срби.

Аутор опет каже: „Многи зрели и одговорни људи у Црној Гори нијесу могли тако једноставно и брзоплето срљали грлом у јагоде у даље борбене акције”. Ја сам већ раније питао зашто су официри који су ступили у четнике далековидији, зрелији, угледнији, одговорнији од оних официра који су остали у партизанима? А сада питам још да ли су од оних који су отишли у четнике били мање угледни: комплетно политичко руководство Земљорадничке странке (Стојан Церовић, Јован Ђетковић, Марко Вујачић, Марко Савићевић, Јевто Павић и др), професори универзитета др Сима Милошевић и др Нико Миљанић, затим многи други интелектуалци: професори, љекари, правници, инжињери, књижевници, официри, теолози, попови, учитељи и други интелектуалци и грађански политичари, који су остали и издржали у партизанима, да не набрајамо и оне који су били у градовима, затворима и логорима, који су активно радили за НОП и остали му вјерни до краја?

Оним људима који су отишли у четнике, па изгледа и нашем аутору, не смета што су они стварно „срљали главом у јагоде у даље борбене акције”, али не противу Италијана, него противу партизана. Дакле, према аутору, било је далековидо, зрело, мудро, одговорно ступити у колаборацију са непријатељем, у издају. О тој „далековидости” нијесу судили само партизани, него и Савезници, који су на крају осудили и одбацили четнички покрет, због колаборације са непријатељем, јер је за њих било важно ко ратује против окупатора, а ко не. Уосталом, када се ради о Другом свјетском рату, историјска пракса је потврдила ко је био у праву а ко не!

Према аутору само су се партизани, односно комунисти, борили за власт. А противу кога и зашто су се борили четници? Зар у Западној Србији, а потом и у другим крајевима, па и у Црној Гори, они нијесу повели борбу противу партизана, управо ради власти? Разлика је између партизана и четника само у томе што су се партизани борили за власт, борећи се противу окупатора, завојвача, европског нацизма и фашизма и том борбом знатно допринесли савезницима, односно антифашистичкој коалицији, везујући за југословенско ратиште десетине непри-

јатељских дивизија, онемогућавајући им тако да пођу на Источни фронт, или Сјеверно-афрички, а касније Италијански и Западни, противу Енглеза и Американаца. Дочим, четници су се борили за власт, сарађујући са окупатором, европским фашизмом, постајући тако војска противу ослободилачке борбе свога народа и војска противу Савезника и антифашистичке коалиције јер су замјењивали знатне италијанске и њемачке снаге, које су се могле ангажовати на другим фронтovima.

Да се четници нијесу претворили у квислиншку војску онда би се ово питање другачије постављало. Али они су били јединствени фронт са окупатором и ваљало се је борити на свим секторима противу тог фронта, било да се ради о Италијанима, Њемцима, усташама, домобранима, четницима, белогардејцима, балистима, муслиманској милицији, црногорским сепаратистима, недићевцима, љотићевцима и другима.

Дакле, у питању власти лежи узрок појаве четника на свим југословенским просторима, па и у Црној Гори, гдје би се они појавили и ступили у сарадњу са окупатором у борби противу партизана, па да ни једна људска глава у Црној Гори није пала од партизанске руке. Међутим, аутор коријене четништва и издаје у Црној Гори види, управо, у поступцима партизана. Четници су се јавили прије него су партизани и почели да убијају своје противнике. То, наравно, не значи да нека убиства нијесу утицала на то да неко приступи четницима, али то свакако није основни узрок појаве тог покрета.

Према аутору је свако ко је противу устанка и оружане борбе — у праву. Он четништво и сарадњу са окупатором карактерише само као „еластичније, рационалније и лукавије маневрисање са окупационом силом”. У Црној Гори су увијек били више на цијени прегаоци („прегаоцу бог даје махове”), они који се не колебају, који не разграбују („ко разгаћа у нас не погаћа”). То су били етички, историјски и идеолошки постулати црногорског живљења и борења кроз вјекове! Зар је дошло вријеме да то више није тако?

Аутор каже да је са четницима био могућ компромис само да су комунисти искрено жељели стварну борбу противу окупатора. Послије такве чудне Драшковићеве тврдње ја му морам поставити и једно чудно питање: па шта су то партизани радили на Јелином Дубу, Пљевљима, Козари, Купресу, Бугојну, Ливну, Неретви, Сутјесци, на хиљадама италијанских, немачких, усташких и других бункера, једном ријечју — на читавој територији Југославије и то све од 1941. до 1945. године? Ја не знам да ли је нико до сада изрекао сличну тврдњу — да комунисти нијесу жељели борбу противу окупатора, а да су то противно њима жељели четници. Чињенице су управо супротне, јер је до разлаза партизана и четника, дошло добрим дијелом и због тога што четници нијесу хтјели борбу противу окупатора, они су били за чекање, док велике силе не ријеше судбину рата и док се њихове снаге не појаве на тлу Југославије и да тек тада домаће снаге

припомогну, да се непријатељ у повлачењу понегдје и нападне. Дакле, онда када рат стварно буде већ свршен. Ауторова претходна тврдња тим је чуднија јер је и сам морао да призна прилагођавање и колаборацију четника са окупатором.

Ауторова једностраност и пристрасност се види и када наводи како су комунисти третирали своје неједномишљенике. То третирање неједномишљеника, истина, није увијек било и праведно, што опет не значи да међу тим неједномишљеницима није било и стварних дефетиста и петоколониша, па и отворених шпигуна и слугу окупаторских. Зашто аутор овдје не наведе што су за те неједномишљенике били комунисти? Он само има разумијевања за оне прве, али не и за ове друге.

Аутор за противнике партизана опет каже да су то „зрели, паметни и образовани људи демократских опција“. Како је могуће да то каже, када за те исте људе изјављује и следеће: „Тако је то имало за посљедицу најгору и најнепопуларнију солуцију доброг дијела грађанских снага антикомунистичке оријентације, која је ушла у практичну опцију — отворену колаборацију са окупатором... за моралне појмове и слободарско-патриотску свијест просјечног човјека у Црној Гори, она није могла бити одобрена и прихваћена. Чак ни онда када је доносила привидан мир и врло опипљиве материјалне користи“. Када је то тако, како се онда људи који до тога доводе могу означавати као зрели, паметни, далековиди и сл. Аутор за њих ипак налази оправдање, па каже, да се то „може схватити као изнуђена мјера и као најбезболнија формула *modus vivendi*-ја“. Жалосна је то формула *modus vivendi*-ја која се састоји у „отвореној колаборацији са непријатељем“. Та формула је на овим просторима увијек називана *издајством*, па је то, природно, била и у Другом свјетском рату. Па, ипак, аутор напада комунисте када они ту „отворену колаборацију са непријатељем“ раскринкавају као издајство и непријатељство према народу.

Драшковић је у свом реферату рекао и ово: „Ако би трагали за коријенима и разлозима поновног узлета оружаног борилаштва — више исфорсираног него спонтаног, рекло би се — у јесен 1941. године, логично би било усмјерити пажњу баш на ону непобитну одлику комуниста као бескомпромисних бораца против туђина (а раније је рекао да комунисти нијесу искрено жељели борбу противу окупатора — Д. В.) и њихову очевидну моралну предност у односу на компромисерство друге, противне стране, чврсто ослоњено на непријатељски патрионат“. Но, и поред тако категоричких и недвосмислених тврдњи аутор одмах оштро напада оне који имају „очевидну моралну предност“, а брани и оправдава оне снаге чије је „компромисерство... чврсто ослоњено на непријатељски патрионат“. Али, према њему, ови посљедњи, су зрели, паметни, далековиди људи и невине жртве и поред њихове колаборације са окупатором и ослањања на непријатељски патрионат. А они први, који имају „очевидну мора-

лну предност", су, ипак, за њега „делати". извршиоци „монструозног злодела", врше „потпуно произвољни лов на људе. По правилу људе ни дужне ни криве, осим ако им се у гријех не уписује то што су били официри, чиновници, свештеници, успјешни привредници и узорни сеоски домаћини", убијају се „сви они који су, према посве слободној (неријетко и злонамјерној, осветничкој итд) процјени локалних идеолошких егзекутора, потенцијално могли да буду противници партијске линије", „врше најгнусније злочине над најугледнијим људима, а уз то и посве недужним". Њихов „начин извршавања злочина био је налик на преписани рецепт Павелићевих расних приручника", а то су „јаме, маљеви, сакаћење уз садизам целата". Оно што партизани раде је „морбидија братоубилачког лудила". Комунистичка партија врши „организоване, планске и масовне злочине над својим народом у Црној Гори", врши „големи злочин над властитим народом", врши „недјела". Драшковић каже и ово: „Јаме безданице по Радовчу, Куновом присоју, Дуги... те колашинско „Пасје гробље", у луговима поред Таре, живјеће у души и памћењу народа, докле год тај народ траје, као најружнији, хероистратски споменик злочина и срамоте једне демонске идеологије; злочин извршен хладнокрвном руком хипнотисаног брата". Касније ћемо видјети како је аутор дословно то исто говорио за четнике, поводом губилишта на којима су убијали партизани.

Аутор с правом указује на неправилност и штетност закључака са састанка у селу Дренови 7. новембра 1941. године, без обзира што његово писање о томе није једна смирена научна анализа. Чудновато је зашто аутор прескаче чињеницу да су аутори тих закључака, ускоро послје њиховог доношења, и сами јавно признали неправилност и штетност схватања у њима изнесених и осудили посљедице које су изазвале. Истина, аутор, иронизирајући, говори о томе како су комунисти то назвали „лијевим грешкама" и како је Ј. Б. Тито касније прао руке од тога, сваљујући одговорност за то на друге. Али, за једну озбиљну научну анализу појаве о којој је овдје ријеч, све то није много битно. Битно је да су аутори тих закључака учили и схватили њихову неприхватљивост и штетност и да су то осудили. позивајући комунисте да се против таквих појава оштро боре, на којој је линији било и отворено писмо ЦК КПЈ црногорским комунистима и смјењивање ПК КПЈ за Црну Гору у прољеће 1942. године. Дакле, није се чекало до данашњих дана да се на те појаве укаже, те да се оне одбаце и осуде. То су сами комунисти урадили врло давно, у току самих догађаја. Једино што је требало чекати је то да се отворено укаже на главне инспираторе такве политике. Па и на њих је указивано много раније, него што то данас Драшковић ради.

Према Драшковићу све егзекуције које су партизани извршили у Црној Гори имају своје извориште у одлукама из села Дренове. Дакле, нико од оних које су партизани убили није то и заслужио. Нико од њих није био сарадник окупатора, шпијун

окупатора, носилац окупаторске пушке и у истом борбеном строју са окупатором, није заједно са окупатором палио црногорска села, убијао, хапсио, затварао и интернирао недужне људе, а међу њима жене, дјецу и старце. Према Драшковићу све су то невини људи и ако су некога од њих партизани убили направили су грозан злочин. А да ли су партизани у том погледу урадили нешто што није у свим временима и на просторима рабено према шпијунима и издајницима?

Тачно је да је међу убијеним било и невиних и у јаме бачених то треба признати, жалити и осудити, а посебно бацање у јаме, јер то теже и болније пада и од самог убиства, без обзира што је тога било много мање него што то данас неки желе приказати, изједначавајући те појаве са усташким јамама у Херцеговини. Зато, да би се избјегло то лицитирање, добро би било да се утврди број, и још име и презиме оних које су партизани бацили у јаме. Тиме би била направљена велика услуга истини. Али проблем се тиме не рјешава и не исцрпљује. Потребно је то помно изучити и утврдити размјере и последице тих појава, јер су и оне свакако утицале на обликовање и ток историјских догађаја. Изучавањем треба утврдити ниво тога утицаја. Али и на основу досадашњег изучавања може се слободно утврдити да постојање тих појава не даје право никоме да све убијене прогласи невиним, да кроз те појаве карактерише народноослободилачку и антифашистичку борбу партизана у цјелини, да због тога правда четворогодишњу четничку сарадњу са окупатором и да их представља као недужне жртве комунистичке борбе за власт. Не даје за право да се не виде и четнички злочини. Како је могуће згражавати се над тзв. „Пасјим гробљем“ у Колашину, гдје су партизани убили 38 људи, а не згражавати се над Брезом и четничким затвором у Колашину из кога су четници убили 119, а окупатор 67 затвореника, у коме су звјерски мучени људи и из кога су преко 300 људи четници предали у окупаторске логоре и затворе.

Као што се види, Драшковић приказује партизане као зликовце и убице, чији је основни посао био — не борба против окупатора, већ убијање невиних и честитих људи.

Тако данас Драшковић описује морални лик партизана, за које је у овом истом излагању рекао да имају „очевидну моралну предност“. Није ми јасно како обоје може бити истина и како једно и друго може бити речено као „критичко суђење, по мјерилима савјести, памети, аргумената и истине“. А не тако давно, 1984. године, опет на једном научном скупу, и то у Колашину поред „Пасјег гробља и лугова поред Таре“, и опет позивајући се на „критичко суђење по мјерилима савјести, памети, аргумената и истине“, он је нештедице дијелио дословце ове исте епитете, али тада не комунистима и партизанима него њиховим противницима. Дакле, Драшковић и данас и онда пише исто, с том разликом што је само направио „мали“ ретуш, па тамо гдје

је онда стајала ријеч *четник* данас стоји ријеч *комуниста* или *партизан*.

Ја немам могућности да опширније цитирам то његово колашинско излагање, али да не би испало да не говорим истину ја, ипак, морам цитирати неке фрагменте. Он, на примјер, каже: „Колашин из периода од марта 1942. па до маја 1943. године није био само центар четничке владавине, већ је био и синоним једног ужасног губилишта. Колашинска Бреза је понијела незахвалну атрибуцију једног од веома болних стратишта комуниста и родољуба. Била би, међутим, учињена неоспорива неправда сјенима уморених мученика, ако би се Бреза сачувала у успомени потомства само по том што се тамо насилно и масовно умирало у име *достојанства и слободе* (ово и све касније подвучао Д. В.) под плотунима *плаћених, кукавичких убица*, а да се не нагласи и она друга узвишенија и моралним порукама и надахнућа богатија страна те масовне смрти,„. Дакле, исте ријечи, само што су једном изговорене уз „Пасје гробље“, а другом уз „Брезу“, али оба пута о гробљима у Колашину.

Драшковић је тада рекао и следеће: „Комунисти и други, знани и незнани бесмртници Брезе, умирали су смрћу достојанствених гордых ратника, који сопствени живот подређују високим идеалима слободе и правде. Свако, или готово свако, погубљење на Брезе било је истовремено и нови морални пораз *четничких целата*“. „У почетку су *четнички злотвори* од стријељања приређивали главне феште, присиљавајући престашено становништво колашинске вароши и оближњих насеља да том стравичном чину морају присуствовати“. Драшковић четничку правду и суд ставља под знацима навода, додајући да су *криминални*, као и то да се свака њихова пресуда унапријед знала — а то је осуда на смрт. Он даље наводи: „У једном случају *четничким зликовцима* није било довољно само пуко стријељање угледног колашинског адвоката Благоте Селића, већ су хтјели постићи и више од тога. *Отрвном мржњом противу свега што је најбоље у своме народу, ови морално деформисани изроди* су жељели приредити јавну литију колашинским улицама водећи несрећног Селића везаног са чактаром окаченим о врат, вјерујући да ће тиме дискредитовати у очима сопственог народа и предсмртно обрुकати тог знаменитог колашинца (данас су за Драшковића врли патриоте, поштени и знаменити само они који су Селића водили везаног са чактаром о врату), а тиме би истовремено и насладили своје *осветничке истинкте најниже врсте*“.

Драшковић је навео и следеће ријечи које је Селић рекао Павлу Ђуришићу: „Ти си издајник, а не ја, Павле Ђуришићу. Ја сам међу првима ставио свој потпис на докуменат о уједињењу Југославије (Селић је био угледни и активни посланик Подгоричке скупштине 1918. године — Д. В.), а данас се борим да она буде слободна и да влада правда, а ви сте издајници Југославије. Чактар који сте мени везали о врат, то је ваша брука и црн образ, а не мој, Ђуришићу“.

На скупу у Колашину Драшковић је рекао и ово: „Није никад од јаничарских времена, у хроници Колашина забиљежен случај таквог *колективног и јавног дивљања и морбидног изживљавања руље* која је себе називала 'краљевом војском у отаџбини' и шефова и идеолога те *криминалне скупине*, који су припадали реду правника, професора, професионалних војника, дакле и интелектуалаца поред жандарма, *бивших ипијуна, неразумних појединаца и до тада непознатих лица у свакодневном животу*“ (Сада су Драшковићу управо те личности запажене, угледне, далековиде, поштене, паметне и тако даље и томе слично).

О угледу и моралу једних и других Драшковић је тада рекао следеће: „Четнички главари су у Колашину настојали свим силама да приволе неке од угледних људи овог краја, који су уживали опште уважавање и повјерење грађана, на сарадњу са њима и јавну популаризацију њиховог покрета. Наравно, нико од људи *значајнијег и општег угледа, који је имао осјећај патриотске и моралне свијести, није хтио и желио да се јавно компромитије потпором и подршком једном слуганском и издајничком опредјељењу, какво је било четништво*“ . Пошто је указао да је такав став био у складу са слободарском и патриотском традицијом црногорског човјека, он закључује: „Према тим неписаним, али свима добро знаним, вредносним правилима и узусима, *издаја се одувјек квалификовала у искуству овога народа као најтежи и најнеприхватљивији од свих могућих порока човјекових*“ . Али данас Драшковић не квалификује тако држање четника.

У свом колашинском излагању Драшковић је описао јуначко и високо морално држање пред четничким судијама и извршиоцима стријељања, осим В. Селића, и држање још многих угледних Црногораца, као што су Ђуро Радослављевић, капетан I класе, Радисав Р. Радевић, потпуковник, Томица Р. Јојић, капетан I класе и др. Њихова кривица била је само у томе што су били партизани и борили се против Италијана и што нијесу хтјели приступити четницима. Међу њима је био мајор Батрић Зечевић. Све те људе Драшковић означава као угледне, високо моралне, а њихове противнике назива „четнички целати“, „подивљала четничка олош“, „морално деформисани изроди“, „крволочне звијери“ и све у том смислу и духу. Данас су му ови потоњи све угледни, поштени, далековиди, и слично, људи. Ево како је раније описао једног од њих — Љуба Минића: *Бесуђе и безакоње* Љуба Минића не задовољава се безгласним смакнутима двојице људи високог угледа, којима је и сам скидао капу у знак поздрава до прије само неколико мјесеци, већ од тога *гнушнога чина* жели организовати и режирати јавни, *нероновски спектакл*, какав може смислити само једна *помјерена машта и мржњом и злочином изопачена свијест и памет* . . . Љубо Минић као судија и интелектуалац прије другог свјетског рата, није ничим битно одударао својим понашањем, у негативном пра-

вцу, од просјека личности његовог ранга и категорије... Међутим, почетком 1942. године, у селу Лубницама, Минић се извргао у *крволочну звијер* из које су просто кључали *најнижи садистички нагони*. И он је своје *мрачне нагоне* обилато потхрањивао *мукама његових жртава* у затвору колашинскоме“.

Слично је Драшковић говорио и на једном другом научном скупу, који је одржан на Цетињу, те исте 1984. године, Нема потребе да се то понавља. Навешћу само један цитат у коме он карактерише партизане и њихове четничко-националистичке противнике, на почетку 1942. године. Пошто је изнио податке о ситуацији у Црној Гори почетком 1942. године он каже: „Овај општи војно-политички кроки може и треба да послужи као компаративна, контрасна подлога за моралне диференцијације и одређења људи за једну од двије могуће солуције екстремне поларизације: једну практичну, оспокојавајућу, кориснију, безопаснију..., али, са свијешћу о *понижавајућем жигу туђинског слуге и братоубице*, са грижом савјести због аманета праједова, који стојички издисаху на оштроме кољу; и друге, за чије драматичне и трагичне посљедице уопште није било дилеме, али у исто вријеме и с *надмоћним етичким достојанством* пред суровим избором, са свјесним мирењем с извјесношћу муке и смрти, у крајњој конзеквенцији, да би преживјело часно име и образ људски — а све то подјенаким, општим условима“.

Умјесто коментара оваквог писања, треба поставити само једно питање: шта рећи о таквој „науци“ и да ли је то „критичко суђење, по мјерилима савјести, памети, аргументима и истине“, или се ради о дневно-политичком прилагођавању када се иста ствар карактерише једном бијело, а други пут црно.

Читалац ће, вјероватно, поставити и питање: да ли је то писао исти човјек? Зато ваља навести још неке Драшковићеве ријечи из његовог данашњег излагања. Говорећи историчарима он каже: „Што из створеног бића удворичког менталитета, а што из страха и кукавичлука, велика већина историчара до сада, у својим радовима је знала само за спасоносни манир неумјерене апологије свега постојећег“. Имајући у виду раније Драшковићеве радове, па и два овдје цитирана, које је читао 1984. године на скуповима у Колашину и Цетињу, питам се: да ли је, изричући горњу оцјену о досадашњем писању историчара, имао у виду и себе, јер како, иначе, објаснити да у врло кратком року о истој ствари дијаметрално супротно пише. Неминовно се намеће питање: да ли ће, ако наше политичке прилике буду ишле још више у десно, и његово писање пратити то помјера-

ње, да би онда из његових радова испало и оно мало признања партизанима и оно мало критике четника, који се, истина, само декларативно још појављују у раду који нам је овдје саопштио? Страх ме је да ће се, ако и даље буде вјеран своме до сада испољеном „научном“ поступку, то и десити и то опет као „критичко суђење, по мјерилима савјести, памети, аргумената и истине“.

Ђорђе О. Пиљевић (*О формирању националних партија у саставу КПЈ*)

О ставовима КПЈ о националном питању и формирању националних партија у литератури и политичким оценама прихваћен је став да је то питање правилно решено на другој и трећој земаљској конференцији КПЈ. Не треба о томе много говорити, тим пре што је о томе доста написано иако увек није било довољно критичности према тој материји. Такође, не бих говорио о томе како је национално питање третирано на трећем и четвртном конгресу КПЈ. Ту има највише опречних питања. Објављени документи о трећем конгресу пружају могућност комплетнијег сагледавања ставова КПЈ у дато време и односе снага на југословенском простору. Постоји доста докумената о четвртном конгресу КПЈ у Архиву Југославије, па се могу упоређивати ставови КПЈ заузети на та два конгреса и на другој и трећој земаљској конференцији. Када буду објављени материјали са четврте земаљске конференције, које сам приредио, видеће се разлике у схватањима ранијих руководстава и руководства КПЈ постављеног од стране Коминтерне 1932. године. Изашле су и две моје студије о тој конференцији у часопису *Токови револуције*. Овде је покренуто питање о томе да је на тој конференцији било говора о рјешавању националног питања у Црној Гори. Конференцијом је руководио Благоје Паровић, а резолуцију о националном питању написали су Паровић и Милан Горкић, а у коначној редакцији и Камило Хорватин.

Идеја о формирању националних партија у саставу постојећих комунистичких партија у неким земљама у којима је било више народа и нација није рођена на југословенском простору, већ у другим земљама и комунистичким партијама и Коминтерни. Постављено је као питање организационог и политичког преуређења и прилагођавања партија времену и односима снага у друштву у којима су деловале. То је била и нужда неким партијама како их не би истиснуле буржоаске партије из политичког рада у народу. Прилагођавајући се новим облицима организовања и борбе за масе, посебно са бржим продором фашизма, наметали су другачију политичку платформу комуниста како би покрајинске организације успешно парирале деловању буржоаских партија и власти, као што је то био случај у Хрва-

тској и Словенији где су комунисти и њихова делатност све више и брже потискивани на маргину политичког живота. У упутствима које је Коминтерна дала комунистичким партијама (одлуке 12. и 13. Пленума КИ) отварале су се могућности за организациона престојавања унутар комунистичких партија. Држећи се тих одлука, КПЈ нека своја искуства из борбе против национализма и фашизма уграђује у одлуке четврте земаљске конференције и Сплитског пленума ЦК КПЈ, који су омогућили формирање националних партија у саставу КПЈ, пре свега КП Словеније и КП Хрватске. То су децидно тражила и партијска руководства у тим покрајинама Југославије и део кадрова у највишем руководству КПЈ. Ако се анализирају ставови Благоја Паровића, Едварда Кардеља и Јосипа Броза видеће се лако разлике по том питању. Кардељево схватање изнесено је у резолуцији Оснивачког конгреса КП Словеније, а Брозово у резолуцији Оснивачког конгреса КП Хрватске. У Архиву Југославије има доста података како су на то питање гледала ондашња покрајинска руководства у Југославији, па међу њима и ПК КПЈ за Црну Гору.

О четничком покрету

На научном скупу 1966. употребио сам израз политичка диференцијација у устаничким редовима и политичко подвајање устаника на лево и десно крило, њихову генезу и каснију трансформацију у комунистичко и четничко крило. О томе је писао и проф. Ј. Марјановић, у својој књизи о Дражи Михајловићу, и други истраживачи, те то сада овде не треба посебно и поново покретати.

Овде треба нагласити да у почетку устанка и ослободилачке борбе учествују сви истински патриоти и родољуби, без обзира на њихову политичку оријентацију. Тек касније они се разликују по питању циљева ослободилачке борбе. Временски то није било у свим крајевима Југославије једнако. Једни су били за револуционарне и социјалне циљеве, а други за останак старог режима. Четници су постали контрареволуционарна снага и сарадник окупатора онда када су одлучили да се боре против револуционарних снага у устаничким јединицама и народу.

Поменут је у рефератима и дискусији и четнички вођа Војислав Лукачевић и његов одлазак у иностранство, наводно на вјенчање краљу Петру II. Међутим, позадина тога је нешто другачија. Њега је четничка Врховна команда послала и овластила да са британском командом за Средоземље разради план стварања једне слободне територије у Херцеговини и дубровачком залеђу. Ту су концентрисане и велике четничке снаге, које су требало да подрже британске и америчке снаге приликом искрцавања на том делу јадранске обале. У четничкој архи-

ви о томе има доста докумената, планова и наређења. У стенограму саслушања Лукачевића такође има доста разрјешавања о томе. У вези са тим плановима јаке четничке снаге су напале немачке и усташке снаге на наведеној територији, покушавајући да овладају Требињем, јужном Херцеговином у рејону Попова Поља и према ушћу Неретве. Док су партизанске снаге водиле борбе за ослобађање Билеће, четници су напали Требиње. Поразом непријатељских снага и ослобођења Билеће, снаге НОВ су удариле у леђа четничким снагама које су тада биле изложене јачим ударима немачких и устачких снага из Требиња и Дубровника, па су четници претрпели тешке губитке, а четничка групација под командом Лукачевића потпуно разбијена.

Треба имати у виду и чињеницу да је у четничким редовима било јако десна крило, које је заговарало непомирљиву борбу против комуниста и НОП-а, чији је основни циљ био пораз тих снага и рестаурација старог режима. Те снаге су биле за отворену колаборацију са непријатељем, губећи из вида национални интерес који замјењују класним као и супротна страна. Као сваки покрет који има свој циљ, тако је и четнички покрет развио стратегију борбе како би победио. Немачка Врховна команда и Хитлер четнике нису признавали за своје савезнике, а сам Дража Михаиловић је уцењен са 100.000 златних рајхсмарка као бандит — као и Тито. Ту није пресудно држање и војни интереси појединих непријатељских официра, у немачкој и италијанској војсци, према четницима које користе за заједничку борбу против НОР-а. У току рата у Југославији се одвијала социјална револуција. Две политички супротне стране су се жестоко судариле, што је изазвало поражавајуће последице по становништво. Та борба се коначно завршила поразом четника, јер их је и народ одбацио као непријатеље и сараднике окупатора.

О геноциду у Југославији у току Другог светског рата

О геноциду у Југославији у току Другог светског рата доста је писано. Изношени су разни подаци о броју жртава. Демографи су израчунали да је тај број много већи него што се води у званичним документима. Те цифре се крећу између два и три милиона. Шта је ту тачно? Ја ћу изнети један податак, који није био доступан ни јавности ни научним радницима. Ради се о броју жртава у Јасеновцу. Ту документацију поседовао је генерал Бошко Шилегиновић, и — како је говорио — чувао је као благо за будућност“. У једном од докумената наводи се да је у Јасеновцу убијено 1.128.000 људи различите националности, пола и старости, међу који ма 90% чине Срби. До различитих података дошао је и Владимир Дедијер, али није вјеровао у њихову поузданост, без обзира што су неки носили званичне печате Коми-

сије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача. Зашто никада нису објављена та документа, записници, саслушања, изјаве, белешке усташких кољача, и њихових старешина, статистике транспората логораша и сл? Зашто је скривана од јавности та документација и за кога је она чувана као „најстрожија тајна“, „државна тајна“ и др? На неким документима је рукописом било написано „проверити и „чувати“, За кога? Међу том документацијом налазило се и сећање Емерика Блума, који до детаља описује све страхоте у Јасеновцу — мучења, убијања и спаљивања логораша. Блум и у неким другим изјавама истиче да су усташе на све начине затирале трагове својих злочина. Посебно је био разрађиван систем спаљивања жртава у пећима „диглане“ и за то посебно изграђеном „крематоријуму“. Вршени су и експерименти о томе какву топлоту дају живо спаљени, какву убијени, а какву костури. Све је то у најстрожијој тајности чувано. Осим „најповерљивијих“, ти злочини су скривани и од „простих усташа“, стражара и других у логору. Сви сведоци су по обављеном послу уклањани. Спаљивање лешева и костура постаје свакодневни посао „гробара“ који потом и сами завршавају у тим пећима. То је узело веће размере у другој половини 1944. и 1945. године како се крај рата приближавао. Ископаване су масовне гробнице и костури спаљивани. На тим документима било је доста печата Комисије за ратне злочине Хрватске, Наговарао сам Б. Шиљеговића да то преда неком архиву или музеју на што је он остао нем. Октобра 1981. о томе је говорио са Владимиром Бакарићем и дао му, како је говорио, нека од тих докумената. Бакарић је Шиљеговића оптужио да „копа по костурима“ и уноси „смутње у утврђене чињенице“. Пошто сам му показао и део грађе коју ми је септембра 1978. дао Емерик Блум и чији сам већи део дао В. Дедијеру, В. Бакарић и Б. Шиљеговић су ме назвали „смутљивцем“ и „архивским пацовом“ хоће да поремети „осведочено братство и јединство између хрватског и српског народа“. После тога удаљен сам из Редакције другог издања Енциклопедије Југославије.

Злочин није само убијати људе и уништавати добра која је створио, већ и уништавати и сакривати трагове злочина од оних којима је била дужност да их обелодане и сачувају. Можда и јесу? Као опомену и науку покољењима.

Милосав Бабовић (Предлог)

Немамо ни један реферат италијанских историчара, који се баве проблематиком II свјетског рата и који су се можда бавили управо ратом у Црној Гори. Дајем предлог, да без обзира што је симпозијум завршен, организациони одбор оствари контакт са историчарима Италијанима, и обезбиједи један или два реферата.

Димитрије Димо Вујовић (Завршна ријеч и закључивање скупа)

Ево смо срећно привели крају наш дводневни научни скуп за који је било пријављено 42 реферата. Прочитано је 30 реферата, и прва мисао која пада на памет, после њиховог саслушавања и праћења јесте да је овај скуп успио. Ми смо углавном успјели, да реализујемо ону концепцију коју смо истакли на почетку — док смо замишљали овај наш скуп. То је мисао да се не задржавамо толико на фактографији, на догађајној историји, него да направимо један корак више и да што је могуће комплетније, са становишта свих друштвених наука, као и са становишта умјетности, обрађујемо овај проблем. Ако овај наш скуп упоредимо са неким сличним скуповима који су ових дана одржавани у Југославији, он је како сам чуо од више учесника тих скупова, баш због оваквог нашег приступа, изнад тих скупова.

Овдје је изнијето више погледа на Тринаестојулски устанак и историју која му је слиједила. Имали смо прилике да чујемо различита, чак потпуно супростављена схватања, што смо, морам отворено рећи, и очекивали. То значи, да, организирајући овај скуп, нијесмо вршили избор његових ученика по једногласју по истомишљеништву, него смо мислили да треба да се чују различити гласови, јер сматрамо да то може бити само постицајно за развитак историјске науке.

Даље, као један од квалитета овога скупа, који многим скуповима недостаје, је то да је на њему вођена врло плодна дискусија. Ми смо синоћ до 11 сати остали, четири сата смо водили интересантну, плодну дискусију, која је на моменте била и искривава, али није прелазила никада границе толерантности и лијепога укуса. У тим дискусијама чули смо интересантна и различита мишљења, која су још мало напријед помакла сазнања, која смо чули из појединих реферата. То ће се нарочито видјети када то буде објављено.

Овај наш скуп, иако смо и до сада већ доста критички третирали проблематику о којој смо и на овом скупу говорили, по-

казао је, како радовима тако и дискусијом, да у нашој историографији до сада није све црно без бијелога и да критичност која постоји није резултат данашњег политичког момента, него је била саставни дио и израз сазријевања наше историографије и то се може пратити много година уназад. Дакле, понављам, критичност је, по себи, последица, не некаквог политичког притиска, него последица сазријевања историографије, што је једна од основних карактеристика сваке озбиљне науке.

Истина, морамо прихватити да је на овом нашем скупу била присутна и актуелна политика и да смо ми добрим дијелом, или дјелимично, да кажем, и радили и дискутовали под притиском те данашње политичке ситуације која влада у Југославији. Али чини ми се да, ипак, можемо констатовати да та дневна политика, којој наука не може и не смије служити, није угушила овога пута научну истину, иако је било елемената дневне политике и тежњи да се наука стави у њену службу.

Хтио бих да истакнем још једну карактеристику, као успјех нашег скупа, то је да су се и овом приликом истакли, афирмисали неколико младих научних радника. То је један посебан квалитет. Учествујући на научним скуповима запазио сам присуство неколико млађих научних радника, који се већ афирмишу као зрели интелектуалци, који умију научно да размишљају и закључују и који стасају у зреле историчаре. Истина, ја морам овом приликом да изразим и жалост што, иако је Историјски институт суорганизатор овог скупа, многи млади научни радници из Института без обзира да ли се директно баве овом проблематиком, нијесу удостојили овај скуп ни са једним минутом свога присуства, не интересује их. А историчар не може бити озбиљан и добар историчар ако се цјелога свога вијека бави само једним проблемом, једним питањем, или једним периодом од те до те године. Ако се неки догађај догодио мјесец дана прије те године, он ту не може ништа да каже. Тако се не могу формирати зрели и успјешни историчари и млади људи треба увијек да присуствују оваквим скуповима гдје чују нова мишљења, упознају се са методолошким приступима, виде како се воде научни разговори итд.

И на крају, мислим да ће овај наш научни скуп потпуно успјети онда, ако успијемо да све ово што смо овдје прочитали и изговорили буде штампано. Дакле, он ће имати своју сврху ако се оно што смо рекли не ограничи само на нас који смо овдје присутни, и на оно што су дјелимично средства информисања пренијела црногорској јавности. И ја овом приликом желим да захвалим средствима информисања, радију и телевизији, који су доста исцрпно пратили овај наш скуп. Рекох, потпуни успјех ће бити када ми све ово штапамо. Због тога бих желио да вас замолим, да оне колеге који нијесу овом приликом предали своје радове, да то ураде што је могуће прије, а најдаље до краја септембра. Пожељно је да радови буду што сажетији, краћи.

Са радовима обавезно пошаљите и резиме на неком од страних језика. Ја се надам, драге колеге, да ћете ви тако поступити.

Увјерен сам да ћете са овога скупа задовољно отићи, и да ћете се и убудуће у сличним приликама одазивати нашим позивима за овакве и сличне скупове. У то име ја вам захваљујем, а онима који путују желим срећан пут. Овим је скуп завршен.

